Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 101 (15075) ◆ 1993 чылдың июнь 2, среда ◆ Солунга ат салган шагы 22.40 Садар өртээ 4 рубль.

Хүннүң
медээлери

МОСКВАДА ЧЕДЕ БЕРГЕН

Бүгү-российаның улус депутаттарының чөвүлел хуралынга киржири-биле Тыва Республиканың улус депутаттары Н. А. Ондар, Ч. Х. Хертек база Таңдыда Кочетово көдээ Совединиң даргазы Л. Д. Оюн, Сесерлиг көдээ Совединиң даргазы М. С. Долзат болгаш Сукпак көдээ Совединиң даргазы Ш. С. Ондар олар Москвада чеде берген.

Седен ХЕРТЕК.

ПРЕЗИДЕНТ ДАГЖЫЛАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫР

Боттарының профессиязын ёзугаар эвес, а Тываның улус ажыл-агыйының өске адырларында ажылдап турар хөмүр-даш казып тывар болгаш болбаазырадып кылыр адырларның специалистери-биле Тыва Республиканың Президентизиниң ужуражыышкынынга белеткел доозулган.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга албанының дыңнатканы-биле алырга, **Чазак Бажыңының ийиги каъдында хурал залынга бо чылдың июнь 3-те эртенгиниң 10.00 шакта болур ужуражыышкынга** киржири-биле республиканың районнарындан болгаш найысылалындан мурнунда боттарының мергежилин ёзугаар ажылдап чораан, чартык чүс ажыг даг мастерлери, маркшейдерлер, рудалар арыглаарының болгаш өске-даа технологияларның специалистери бүрүткеткен боор турар. Ол чөвүлел хурал амгы үеде ажылдап турар даг байлаа казып тыварының бүдүрүлгелеринде инженер-техниктиг ажылдакчыларның чедишпес чорууң кызырарынга болгаш ол адырның чаа тургустунар бүдүрүлгелерин кадрлар-биле четчелээринге идиглиг болурун демдеглеп турар. Ындыг чаа бүдүрүлгелерни Чазактың келир үеге планнарында көрдүнүп турары билдингир.

Ужуражыышкынның районнарда чурттап турар киржикчилери эртежок чугула апарган таварылгада билеттер садып алыр айтырыглар талазы-биле түс черлер чагыргаларының даргаларындан дилег кылып болурлар.

ХЛЕБ ӨРТЭЭ ӨСПЕС

Хлеб өртээниң удавас өзериниң дугайында үндезин чок дамчыыр чугааның чон ортузунда нептереп турары-биле холбаштыр ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга албанынга даандырганы-биле дыңнадыры болза, Чазактың доктаалы-биле подольск хлевинге доктааткан өртээ хевээр артар, чижээ, Кызылга оон өртээ — 36 рубль турган хевээр болур.

СҮТ СААЛДАЗЫ КӨВҮДЭЭР

Республиканың ажыл-агыйларында сүт-бараан фермаларының коллективтери чайлагларже көжүп үнеринге белеткенип турар. А харын чамдыктары оъттуг, суглуг черлерже үне бергилээн.

Фермаларда чаш бызаалар ам-даа немешпишаан. Чоокку хүннерге чедир колхоз, совхозтарда 12757 инек бызаалапкан. А ниити камгалап алдынган бызаа саны — 12230.

Черле ынчаш кыш-даа, часдаа берге турган-даа болза, бо кыштаглаашкын малчын кодааннарга багай эвес эрткен. Бода-даа, шээр-даа малдың чаш төлүн онча-менди камгалап алыр талазы-биле малчын өг-бүлелер эрткен чылдыындан кызымак ажылдаан. Маңаа барымдаа бо: үстүнде адаанывыс бызаалардан 562 баш өлүп хораан. Мону эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, оон 588 баш эвээш болуп турар.

Чайның баштайгы айы үнүп келген. Чайлагларга оът-сиген хөлбенейни бээр. Ынчаан сүт саалдазы улам көвүдээр. Чаш бызаалар күш-деңгелдиг апаарлар.

(Бистиң корр.).

АНГОР ДҮГҮ—1300 АКША

«Тээли» совхозтуң дүк хүлээп алыр пунктузунуң эргелекчизи Ильич Монгушка ужуражып, ында ажылдап турар кижилерниң ажыл-ижин сонуургаан мен.

Май 25-ке чедир 5 тонна 500 кг болдуу-ла бирги класстың эки шынарлыг ангор дүгүн белеткелчи совхозтан болгаш хуу чоңдан хүлээп алган. «Тээли» совхозтуң ийи кодан өшкүзүнүң дүгү 800 кг болган. Хуу чоңдан кончуг хөй эки шынарлыг дүк садып алдынып турар. Бирги класстың бир килограмм ангор дүгүн 1300 акша-биле садып, хүлээп ап турар. Өртек өске черлерден хөй болганы-биле, кожаларывыс Хөвделендев, Аксы-Барлыктан, Эрги-Барлыктан хуу чон дүгүн маңаа эккеп садып турар. Районнуң өске суурларындан база.

Севээн Сундуй — 138, Өлчей-оол Монгуш — 129, Арбычыга Иргит 111 килограмм ангор дүгүн саткаш, эвээш эвес акша орулгалыг болганнар. 90-100 ажыг килограмм ангор дүгү сатканнар хөй чоорду.

Садып, хүлээп алдынган дүктү хоочун дүк класстакчызы Ирина Доңгуракка удурткан Чудурук Шожал, Көк Чөңгээ Долгар Демир-Маадыр олар аштап, арыглап турар. Оларның арыглап белеткээн дүгүн Дондар-оол Иргит, Алдын-оол Чыңгылап олар прессеп, фабрикаже садып-сайгарарынга белеткеп турарлар. Пресстээн киптерде дүктерниң демдектээн бижиктерин балалбас кара будук-биле Алдын-оол Чыңгылап кончуг тода, чараш кылдыр бижип турар.

«Тээли» совхоз чылдың-на чоңдан өшкү-даа, хой-даа дүгүн улуг өртек-биле садып хүлээп алгаш, оон ол чарыгдалындан ырак хөй орулганы боттарынга киирип ап келген.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ХЕМНЕР ҮЕРЛЕЗЕ-ДАА...

Каан-аяс болгаш изиг хүннерниң улай болганы-биле республиканың мурнуу районнарында доскут хемнер үерлеп эгелээн. Оон кол чылдагааны доштуң дүрген эрээнинден болуп турар.

Эң ылаңгыя Хоолу, Ирбитей, Торгалыг, Чоза болгаш өске-даа сайы кестүп чылар хемнер безин чайгы чаъс-чайык соонда дег көдүрлүгүлеп бичии көвүрүглерни үреп, аргыжылгага шаптыктап турарын чон кайгап, каш ол чылдар мурнунда ындыг таварылгалар турганын сактып чугаалажып турарлар. Ынчалзажок ажыл, амыдырал ол районнарда үзүктелир туржук. Дус-Дагга болур эртер мурнуу зонаның уран чүүл фестивалынче уран талантылыглар маршруттарын уламчылавышаан.

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының «Буян адашкылар» деп шиизинде ойнап чоруур артистер Эрзинни дооскаш, Өвүр районунче кирипкеннер.

«Орук-суур эки чор бис. Мурнуу районнарда бойдус чаа-ла частып турар, соок-тур. Ол хиреде хемнер үерлеп турары эллеп чүве. Ынчалзажок боглуп дивейн, чоңга барган болуп чор бис» деп, ук бөлүктүң удуртукчузу, театрның кол администратору Александр Сумбе [illegible].

Болат-Демир КУДАЙ.

«Конституция чөвүлел хуралын чыылдырар болгаш Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелин белеткээрин доозар дугайында»

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ 1993 ЧЫЛДЫҢ МАЙ 20-ДЕ № 718 ЧАРЛЫЫНГА НЕМЕЛДЕ КИИРЕР ДУГАЙЫНДА РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Конституция чөвүлел хуралынга Россия Федерациязының субъектилер удуртукчуларының улам калбак киржилгезин хандырар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

Конституция чөвүлел хуралының ажылынга Россия Федерациязының субъект бүрүзүнден 4 төлээлекчи, оон иштинде эрге-чагырганың төлээлекчилиг болгаш күүсезин органнарының удуртукчулары киржирин «Конституция чөвүлел хуралын чыылдырар болгаш Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелин белеткээрин доозар дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың май 20-де № 718 Чарлыының 4 пунктузунга немелде кылдыр доктаадыр.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Кремль.
1993 чылдың май 31.

ХАВАН ӨСТҮРЕР КОМПЛЕКС:
айтырыглары, бергедээшкиннери

Республиканың мал ажылында бир кол черни хаван ажылы ээлеп турар. Хаван эъдиниң бүдүрүлгези инек эъдиниң соонда, ийиги черде. Хаваннарны өстүр азырап, семирткеш, эътке дужаап, чоону эът-биле хандырар бир улуг бүдүрүлге черин 1979 чылда Кызыл районнуң Көк-Тей совхозунга тудкан. Кызыл хоорайже кирер улуг оруктуң кыдында Сукпак суурнуң чанында кезек улуг-улуг корпустар өске тудуглардан ылгалып көстүп турар. Эгезинде аңаа 6 корпус туттунган, ам оларның саны өскен. Бо хүнде ында 12 улуг корпуста 9396 улуг-биче хаван азыралда турар. Ол дээрге бүдүн республикада бар 13078 хаванның хөй кезии, азы 71 хуузу-дур. Комплексте төрүүр улуг хаван саны 270, бир дугаар оолдааннары — 1333, а күрүнеге эътке дужаары-биле аңгы азырап турары 4 муң ажыг, артканнары бүдүрүкчү болгаш аныяк база чаш хаван оолдары. Хаваннарны хар-назынының, ажыглаарының айы-биле корпус бүрүзүнде тускайлап бөлүктээн.

Бо улуг бүдүрүлге черинде хаваннарны чемгерери, суггарары, оларның өдээн аштаар ажылдар шупту механизастаттынган. Ынчангаш ында трактористер, чолаачылар, операторлар, энергетиктер, эмчилер, зоотехниктер дээш, корпустарны харылап турар кижилер эндерик.

Өске азырал малдарга бодаарга, хаван өзүүчел болгаш хары угда хөй төл бээри-биле онзагай ылгалдыг. Кыс хаванны бир харлыында эдериштирип тургаш, оон төлдү ап болур. Хаванның эдержири чылдың кандыг-даа үезинден хамаарылга чок чүве болганда, чылдың кайы-даа үезинде оолдадып ап болур арга бар.

Төрүүр хаванның боозу 3 ай ажыг азы 114 хонук уламчылаар. Ол төрүүрде 8-12 чедир оолдаптар. Бир эвес хаванның хар-назыны чедишкен, күш-деңгели шыырак, уксаалыг болза, оон-даа хөйнү — 18-20 чедир оолдаптып болур.

База бир онзагай байдалы — хаван кандыг-даа чем даладавас, чем артынчызын, тараа аймаан оът-сиген дээш, кандызын-даа чиир. 1 кг деңзи немээринге 3,5—4 чедир чем единицазын чарыыр. Чем чарыгдаар талазы-биле хаван чүгле бройлер (эъткир) дагааларга четпес. Хаван эъдиниң составында суг эвээш, 60-65-ле хуу, а инек-биле хой эъдинде сугнуң деңзигүүрү 70-75- хуу чедип турар.

Хаван черле онза амытан. Ол бистиң бөмбүрзээвистиң бүгү булуңнарында тарап көвүдээн. Агаар-бойдус, аъш-чем ылгавас. Бистиң комплексте база соңгаартан садып алганы улуг ак породаның, ландрас уксааның хаваннарын өстүрүп турар.

Хаванның улуг ак породазы XIX векте Англияга тывылган, ам ол хаванны бис база азырап өстүрүп алгаш, эъдин чип олурар-дыр бис. Улуг ак породаның ландрас уксааның хаваннарын комплекс чүгле боттарынга өстүрүп турар эвес, чаш оолдарын республиканың совхозтарынга, арат ажыл-агыйларынга, база хуу чоңга хөйү-биле садып турар. Мен аңаа чоруп турумда безин улус кээп, машинага чү[illegible] 20 кг хаван оглун 6 муң акшага садып турду. Ол дээрге амгы үе-биле шоолуг эвес өртек-тир.

Комплекс бо чылын хаваннарны көвүделип өстүреринге ажыглаары-биле соңгаартан ландрас уксааның 170 кыс, 50 эр хаванны республиканың уксаажыдылга каттыжыышкынының дамчыштыр садып алган. Ындыг-даа болза хаванның санын өстүрүп алырының айтырыы сөөлгү 2 чылда кончуг бергедеп келгенин ында 5 чыл иштинде бригадиолеп ажылдап келген Людмила Архиповна Чапыкмашева чугаалайдыр. Чүге дээрге кол бергеледип турар айтырыгларның бирээзи — эм аймааның чогу. Чаш хаван оолдарының чеминге холуп бээр витаминнер шагда чок, тарыышкын кылыр дээрге херек вакциналар чогундан чаш хаван оолдарының арасында өлүп хораар чорук көвүдээн. Ол чугула херек эмнер найысылал Кызылда «Зооветхандырылга» черинде база чок болганындан, комплекстиң директору П. В. Кымысова Абакан, Минусинскиже эмнер дилеп чорупкан болду. Ынчангаш директорнуң орнунда түр када бүдүрүлгени харыылап турар Иван Васильевич Шут-биле чугаалаштывыс.

— Хаван бажыңның камгалалы ам 70 хуу болуп тур, оода 90 хуу турган болза көрем. Хаван ажаакчыларының харыысалга чогундан база хорап турар — деп, ол хомудап чугаалай-дыр.

Шынап-ла, мында кадрларның үнер-кирер чоруу кончуг көвей болду. Кол зоотехник, зоотехник-селекционер деп-даа кижи чок. Чүгле хаван тарып боозадыр чаңгыс кижи бар. Зоотехник-селекционер кижи чокта учёт дугайында чугаа кылган херээ-даа бар бе? Мындыг улуг комплекске, артында-ла, садып эккеп ап турар хаваннар-биле ажылдап турар улус тускай эртемниг селекционер чок боорга, болур чоор бе? И. В. Шут комплекске улус келгеш, бичии ажылдааш, бергезинген, акша төлевири эвээш дээш, каапкаш чоруй баар-дыр дээр болду. Ынчангаш хаван ажаап, азыраар кижилерниң солчуп турары кончуг багай салдарлыг.

Мында ажыл төлевири киирген орулгадан хамааржыр чүве болганда, чаа ажылдап келген кижиге кайын хөй акша төлеп бээр деп.

План ёзугаар төрүүр чаңгыс улуг хавандан 7,2 хаван оолдарын бир оолдаанда-ла алыр ужурлуг. А бир эвес хүлээлгезин ажыр күүседип, бир оолдаанда 8-тен 10-12 чедир оолдарны ажаап аптар болза, комплекс чүгле планда көрдүнгени 7,2-ни алгаш баар болгаш оон акшазын бүрүнү-биле операторга төлеп бээр база пландан ажа берген хаван оолдары 10-20-40-даа болза, шуптузун ажаап турар кижи хуузунда бодунга арттырып алыр, ону та садып-саарып, та өстүр азырап алзын, ол оон херээ болур. Мындыг аргалар турда-ла, план күүселдези багай чоруп турар.

Оон аңгыда комплекстиң удуртулгазы боттарының ажылчыннарынга хаван чемин база садып турар. Хаван чемин Тыва тараа продуктулары каттыжыышкынының удуртулгазы үндүрүп берип турар, бир тонна комбикормнуң өртээ 60 муң рубль. Комплексте хаваннарны чемгереринге бир хүнде 20 тонна ажыг комбикорм негеттинер. Немелде чем кылдыр сөөк долганын садып ап, ине бүрүлүг ыяштар долганын боттары белеткеп, ону чемге холуп берип турар. Комбикормнуң, хөмүр-даштың, кывар-чаар материалдарның, электриниң өртээниң улгатканы-биле бо сөөлгү ийи чыл иштинде комплекс дыка карылгалыг ажылдап келген.

Комплекстиң орулга киирип алыр аргазы чүгле хаван эъдинде болгай, а эът комбинады, бир килограмм эътти чүгле 300 рубльге хүлээп ап турар. Бир айда 450-500 чедир семиртир азыраан хаваннарны эът комбинадынче киирип турар. Көрүңер даан, садыгларда бир кг колбасаның өртээ 1200-1400 рубль болгай. Моондаа соңгаар мынчаар куду өртекке хүлээп алыр чүве болза, комплекс сегеревес дээн бодалын И. В. Шут илеретти.

Комплекстиң девискээри улуг, дүнеки чырык база чедишпес. Телефон-биле харылзаазы чүгле район-биле бар. Хоорай-биле харылзаа сөөлгү ийи чылда чок боор турар.

— Оорларны тудкаш, Кызыл районнуң шагдаа черинге оорлап алганы эът-кежи-биле катай хүлээдип берип-даа турдувус, кандыг-даа түңнел чок боор чүве-дир. Чоокта чаа мотоциклдиг 8 кижи база халдап турду, районче телефоннааш, манадывыс, келбеди. Район төвүнден, совхозтан ырак боорувуска ындыг чүве ийикпе, берге-дир — деп, И. В. Шут хомудаан сеткилин илеретти.

Эът комбинадынга дужаар хаваннарның өртээн эде көөрүн, эм-биле комплексти хандырып бээрин база хоорай-биле дорт телефон харылзаазын чорударынга дузадан кадарын удуртуп баштаар черлерден комплекстиң ажылчыннары дилеп турар.

Валентина СААЯ.
«Шынның» корр.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ:
билиг бедидер школада

ӨӨРЕНИРИ АРТЫК ЭВЕС

Кызыл хоорайда көдээ ажыл-агыйның кадрларының билиин, мергежилин бедидер, белеткээр школага совхоз директорларының киржилгези-биле эрткен бир «төгерик столду» бо удаада катап сактып келгеним таварылга эвес. Көдээ ажыл-агый продуктуларының өртээн хостуг салыр дугайында айтырыгның көдүртүнүп турган үези чүве. Ажыл-агый удуртукчулары орта санал-оналын аңаа хамаарыштыр солчуп, бодалдарын илередип, боттарының ажыл-агый чорудуун, аңаа кандыг-кандыг айтырыглар, бергелер тургустунуп турарын, байдалдан кандыг аргалар-биле үнүп болурул дээрзин чугаалашканнар. Арга-дуржулга, санал-онал солчуру, чугаажок, ажыктыг болбайн аан. А «төгерик столду» организастаан улус—үстүнде адааным школаның удуртулгазы. Курстарга өөредилге хуусаазы доостурга, мындыг янзылыг ужуражылгаларны эрттирерин олар практикалап турар.

Ук школаның ажыл-чорудулгазы-биле чоок таныжып, кол сорулгазын күүседир дээш бо хүннерде канчаар ажылдап, чурттап турар коллективил деп айтырыгны аңаа чеде бергеш, школаның директору Чочаймаа Ондар-ооловна Баталова-биле чугаалаштывыс.

— Школаның ажыл-чорудулгазының кол-ла сорулгазын оон ады боду-ла тайылбырлап чыдар деп чугаалап болур. Көдээ ажыл-агыйның специалистериниң билиин, эртеминиң талазы-биле мергежилин үениң негелдезинге дүүштүр бедидериниң айтырыын бис бодувус хуувуста чугула чүүл кылдыр көрүп турар бис. Мергежилдер аайы-биле курстарны ажыткаанывыстың-даа сорулгазы аңаа үндезилеттинген. Ынчангаш бистиң школаның ужур-утказын, дузазын, ажыын ажыл-агыйлар удуртукчуларының база ханы билген турарын күзээр бис. Мергежилиниң талазы-биле билиин доктаамал бедидерин, аңаа хамааржыштыр чаа чүүлдерни билип алырын, шиңгээдип көрүп, билип алган чүүлдериң ажылга ажыглап, практикага түңнелдерин көөрүн күзевес специалист кижи каяа турар. Ылаңгыя амгы үеде аан, бот-башкартынып, хостуг, дилээшкинниг ажылдап болурунуң байдалдарында дээрим ол. Ооң-биле кады курстарны организастап, өөредилге программазын тургузуп тура, бистиң бөгүнгү байдалдарывыста совхозтарның сонуургалынга дүүштүр кайы звенонуң специализин, кымны өөретсе, белеткезе экил дээрзин база көрүп, барымдаалап турар бис. Курстарны өөренип эрткеннерге херечилел документилерни берип турар бис. Көдээ ажыл-агыйлыг республикага билиг-мергежил бедидериниң бо школазының ажылдап турары, мен бодаарымга, черле артык эвес.

— Ниити удуртулганы школа Москвадан ап турар, акша-хөреңги талазы-биле байдалыңар кандыгыл? Ооң-биле кады бистиң республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу-биле харылзааңар кандыгыл?

— Удуртулгавыс —Россияның Көдээ ажыл-агый министерствозунуң кадрлар талазы-биле кол эргелелинде. Амыдыралга эргежок чугула акшаландырыышкынының 40 хуузун оон ап турар бис. Удуртулгавыс төпчүттүнген. Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу-биле харылзаавыс эки, оон башка, кайын боор, сонуургалывыс, сорулгавыс чаңгыс болгай. Ажы-биле чугаалаарга, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, көдээ ажыл-агый министри Вадим Орамбалович Оюнуң кабинединиң эжиин амыратпас кижилерниң бирээзи мен-не боор мен. Ында бир чылдагааны бар, министр ону пат билир, школаның баазазын быжыглаар айтырыгны тургузуп, дуза кадарын, өөренип көөрүн дилеп турар бис. Материал-техниктиг баазавыс, шынап-ла, кошкак; школаның бодунуң албан чери чок. Ынчангаш № 10 профессионал-техниктиг училищеден каш-ла класс ачылап, хөлезилеп алган ажылдап турар — байдалывыс мындыг. Өртек-үне өзерге, класстар дээш төлээр акшавыстың түңү база ооң аайы-биле ырай-ла бээр. Училищеже айда 60 муң хире акшаны шилчидип турар мындыг. Төптен ап турар акшавыс бистиң бүгү чарыгдалывыска каяа чедер, колдуунда-ла ажылдакчыларның шалыңынга баар чүве-дир ийин. Акша-хөреңги айтырыы черле кайда-даа нарын болгай. Сагыжывысты дүвүредип чоруур айтырыг — школаның баазазы деп чүвени үстүнде чугааладым. Бо школа мооң мурнунда чылдарда база турган чер-дир, турган оран-савазын профтехөөредилге черинче баланс-биле шилчидипкен турган. Бөгүнде холувуста бар боор турар чүүлдерни катап тургузарының бүгү-ле хемчеглерин алганывыс, харын, бо, ол-бо чедип, сүржүп тургаш, общежитиевисти база катап тургузуп, септеп, дерип алдывыс. Думчукка тулганда, бызаа сүтжу дээри дег, гаражты база боттарывыс күжүвүс-биле кылып алдывыс. Ынчап кээрге ам өөредилге, кичээлдер чорудар таптыг дериттинген өрээлдерлиг

(Төнчүзү 2-ги арында).

Чурттар арасының найыралчы харылзаазы

ТУРЦИЯ — ТӨРЕЛДЕР ЧУРТУ

Турцияның найысылалы Анкара хоорайга улустар арасының танцы-сам болгаш хөгжүм талазы-биле аас чогаал фестивалы май 19-27 хүннеринде болуп эрткен. Аңаа киржип чорааннарның удуртукчузу, Тыва Республиканың культура министриниң туризм талазы-биле оралакчызы Елена Владимировна Велебская-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, чамдык айтырыгларны сонуургаан.

— Турцияга болган аас чогаал фестивалынга киришкеш, чаа келген болдуңар. Чораан сорулгаңар дугайын чугаалап көрүңерем.

— Даштыкы чурттар үнер деп чүве амыр эвес айтырыгла болгай. Чалалга алган дораан-на, аңаа белеткенип эгелээн бис. «Саян» болгаш «Тыва» ансамбльдерниң улустуң аас чогаалынга үндезилээн программалыг концертин белеткээринге безин хөй үе-шак эрткен болдур ийин. Шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй турган. Идик-хеп, национал болбайн канчаар. Хөгжүм херекселдери, ыры, танцы база-ла тыва улустуң төөгүзүнден хевирлеттинип тургустунган. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, Тыва деп чурт, чону бо-дур дээрзин уран чүүлдүң күжү-биле илередири кол сорулгавыс болуп арткан.

— Ол фестивальга кайы чурттар киришкен ирги?

— Улустар арасының танцы болгаш хөгжүм талазы-биле аас чогаал фестивалынга Румыния, Польша, Македония, Грузия, Россия, Болгария, Литва, Туркменистан, Кипр, Тыва, Турция киришкен. Фестивальдың кол угланыышкыны улустуң аас чогаалынче угланган турган. Бир солун чүве аңаа киржип келген кижилер колдуунда түрк дылдыг кижилер, ажы-биле чугаалаарга, түрк нацияның төлээлери болган.

— Силерни кайы хире уткуп, хүлээп алыр боор чүве-дир, Елена Владимировна?

— Тывадан ниитизи-биле 21 кижи Турцияже чоруптувус. Бир хүн озалдааш, май 20-де чеде бердивис. Анкара хоорайның аэропортунга бисти кончуг ээлдек чылыг уткуп алган. Анкара чаа хевир-биле туттунуп турар сайзырангай хоорай чораан. Фестивальга киржип келген чурттарның оюн-тоглаазы парктарга, университеттерге болгулаан. Чаа-ла ужуп келген бисти улус мэнай берген дээш, бир улуг паркка чедире берген. Баштайгы көргүзүүвүс ол чоннуң сеткил-сагыжынга таарышкан. Харын-даа бисти төрел чонувус кылдыр санаар. Ынчангаш бисти дыка-ла магадап, сонуургаан. Национал идик-хевивисти, хөгжүм херекселдеривисти, боттарывысты, дылывысты сонуургап, төнмес-батпас айтырыгларны салып турдулар.

— Ол чурттуң удуртукчулары-биле ужураштыңар бе?

— Ийе, Президентиниң оралакчызы болгаш хоорай чагыргазының даргалары-биле ажык чугаага кириштивис. Тыва Республиканың дугайын дыка сонуургап айтырдылар. Мен түрк дыл кырынга Тыва дугайын таныштырып чугаалаарымга, өөрүүрүн канчаар ону. Фестивальдың оргкомитет даргазы Хамза Кырмызы-биле база ужураштывыс. Барган-на черге шайын кудар, дөрже чалаар чоп чораан. Ол ышкаш «Меджимис» деп парламент кежигүннери-биле чугаалажып, Азия диптиң чүрээ Тыва черден келгенивисти делгеренгей чугаалап, уран чүүлүвүсту бараалгадып, ажык чугааны кылган бис. Анкара хоорайда ажылдап, чурттап турар башкы Доржу Чүргүй-оолга база ужураштывыс. Оон аңгыда, Стамбул хоорайда университеттиң белеткел курузунда өөренип турар үш оолдуң бирээзи Ян Ооржак биске ужуражып чедип келген. Чер-черинге чаңгыс чер-чурттугларывыс көргеш, дыка-ла өөрээн бис. «Алмер» деп улуг аалчылар бажыңынга чурттап турдувус.

Интервью

— Силерниң концерт көргүзүглериңерден чүну кончуг сонуургаар улус-тур, Елена Владимировна?

— Бистиң оюн-тоглаавысты кедергей сонуургаан. Ылаңгыя «Матпадак», «Урааңхай» деп танцыларны болгаш каргыраа күүселдезин тергиин сонуургаан эвеспе. Оон ынай бистең хамнар дугайын сонуургап, айтырып турдулар. Бистиң дугайывысты «Хуррист» деп төп солунга мактап бижээн, чуруктарывысты база парлаан чораан. Турцияның баштынчызының мавзолейин болгаш хоорайның төөгүлүг болгаш турасказалдыг черлерин кезип, сонуургап көрдүвүс.

— Чаа таныш эш-өөрлер база тып алдыңар ыйнаан?

— Эш-өөрлерни тыпкылаан бис. Бир концерт үезинде «Торгу оруу» деп улустуң аас чогаал ансамблиниң артистери-биле таныжып алдывыс. Ол ансамбль делегейде, аңгы-аңгы чурттарда ажылдап, чурттап турар түрктерниң танцыларын, хөгжүмүн, аас чогаалын, төөгүзүн, амыдыралын чыып, өөренип турар улус болган. «Саян» ансамбльдиң уран чүүл удуртукчузу Вячеслав Доңгак ол ансамбльдиң удуртукчузу-биле таныжып, харын-даа ооң бажыңынга барып шайлаан. Ол организацияның удуртукчузу, профессор Джихат Өзөндер түрк дылдыг кижилерниң амыдырал-чуртталгазын, төөгүзүн, дылын өөренип турар кижи болган. Кончуг ажык, чугаакыр, хүндүлээчел кижи дээрзин билген бис. Барган-на черивиске «айыраң» дээр хойтпак, тарак хевирлиг чемин кудар. Ол улуг хоорайга эзирик улус шуут көзүлбес чораан.

— Бо чорааш кандыг дугуржулга чедип алдынган ирги?

— Чамдык дугуржулганы кылып, керээни чарган бис. Культура ажылдакчылары уран чүүл, танцы, үс-шевер кылыглар ажылдарының талазы-биле арга-дуржулга солчур. Бистиң чурукчуларывыс, үс-шеверлеривис кылган ажылдарын, делгелгелерин Турцияга бараалгадып көргүзер. Олар бо талазы-биле биске аалдап келир. Ол ышкаш солуннар, журналдар, видеокөргүзүглер, эртем талазы-биле база солчур, аралажыр бис. Реклама кылдыр биче хемчээлдиг номчугаштарны биске белеткеп бээр болган. Чижээ, «Саян», «Тыва» ансамбльдер дугайын сүг чуруктуг кылдыр каастап берип болур. Турцияның Анкара хоорайда «Торгу оруу» деп улустуң аас чогаал ансамбли июль айның эгезинде Тыва Республикага аалдап келир. Ынчан тыва чон түрк өңнүктериниң уран чүүлү-биле таныжар. Оон ынай түрк дылдыг кижилерниң музейин Турцияга ажыдар деп турар. Ынчангаш бистен тыва национал идик-хепти, хөгжүм херекселдерин солчуурун дилээн. Олар боттарының ээлчээнде түрк идик-хепти, хөгжүм херекселдерин бисче чорудуп бээр. Ол ышкаш төөгү, социология, литература, дыл болгаш өске-даа чугула айтырыглар талазы-биле конференциялар, симпозиумнар, семинарлар эрттирер апаарга, ийи чурт удур-дедир чалажыр деп дугуржулга база чедип алдынган. Өөрүп четтиришкинниң хүндүлел бижиктерин бистиң кижи бүрүзүнге белек кылдыр берген.

— Силер түрк дылды эки билир ышкаш-тыр силер, ону каяа өөренип алганыңар ол, Елена Владимировна?

— Ленинградтың күрүне университединге өөренгеш, Бишкек хоорайже шилчээн мен. Түрк дыл-биле ол чон-биле чугаалажыптар кижи болдум. Ол дылды билир, тыва кижи боорумга, чугаалажыксаар чордулар. Турцияның төп радиозунга түрк дыл кырынга интервью база бердим.

— Ниитизи-биле чораан чорууңар чогуп, салган сорулгаңар бүткен ышкажыл?

— Ийе. Чоруувус чогаан, сорулгавыс күүсеттинген. Даштыкы чуртка бисти төрелдеривис деп, улуг хүндүткел-биле уткуп, эвилең-ээлдек хүлүмзүрүг-биле көрүп турда, бистиң сагыжывыска найыралчы харылзааның быжыг дөзү артып калган. Бээр кээривисте, «Турция, байырлыг» диваан бис, чүге дээрге катап ужуражы бээр бис. «Ийи дагның бажы чоок-даа болза, көрүшпес, ийи кижиниң аразы ырак-даа болза, көржүп бээр» деп, тыва улустуң үлегер чугаазының шынныы бо-дур. Найыралчы харылзаа тудар төрел чонну тып алганывыска өөрүп чор бис.

Интервьюну Сарыг-оол **КУУЛАР** алган.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ:

билиг бедидер школада

ӨӨРЕНИРИ АРТЫК ЭВЕС

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

оран-савалыг болган болзувусса көрем. Кичээлдер эрттирерinге эргежок чугула дериг-херекселдер, өөредилге материалдары турарга, курстарны эрттирип турар башкыларга, специалистерге-даа таарымчалыг болгай. Компьютерлиг класстарлыг, негелдеге дүүштүр дериттинген лабораториялыг болурун канчап черле күзевес боор.

Акша-хөреңги айтырыы берге, нарын-даа болза, анаа олурбайн, аргаларын көрүп, ол-бо шимченип ажылдап турар бис.

— Оран-сава талазы-биле тургузуп турар айтырыыңарга харыы черле кандыг боор турар ышкаш? Идегел бар бе?

— Агроуниверситетке бээр деп турар тудугдан деп турар, саазын кырында чүведир ийин, кажан бүдер чүве ийик. Ам бөгүнгү байдалывысты көрүп олура, ам дээрезинде Көдээ ажыл-агый министерствозунда биске берип болгу дег артык шөл кандыг ирги дижи-даа бээр апардывыс. Ындыг идегел база салып олурар болгай бис. Нарын айтырыг-дыр ийин база. Байдалывыс мындыг.

— Школаны хүлээп алганыңардан бээр чүү хире үе эрти, Чочаймаа Ондар-ооловна?

— Ийи чыл ажып чор мен.

— Специалистерниң билиин, мергежилин бедидер айтырыгга ажыл-агый удуртукчуларының хамаарылгазы амгы үеде кандыг байдалдыг боор турарыл? Курстар халас эвес-ле болгай.

— Чогум удурланыр кижи-даа чок, чөпшээрежип, улузун чорудуп-ла чыдарлар. Өөренип, билиин бедидип алыры кымга-даа артык эвес. Ажыл-агый айтырыгларын кончуг бодамчалыг, хынамчалыг сайгарып олурар директор кижи болза, билиг-мергежили бедик специалистиң үнезин, ажылга улуун кончуг эки билир ужурлуг, ону билбес кижи совхоз директору эвес-ле болгай.

Акша-хөреңги айтырыы кайда-даа берге деп чүвени шупту кончуг эки билип турар бис. Школага өөренип келген кижилерге совхозтуң талазындан чарыгдалдарның хемчээлин база таарыштыр көрүп турар бис. Амгы үениң байдалы-биле алыр болза, курстарга өөредилге дээш олардан ап турарывыс төлевирниң хемчээли ындыг-ла улуг эвес. Улузун өөредип алырынга сонуургалдыг удуртукчу 7-8 муң рубль үндүрүптериинден тыртынып олурбас деп бодаар мен. Ооң-биле кады нийти дугуржулга, чөпшээрежилге ёзугаар өөредилгениң хонук-хуусаазын ажыл-агыйлыг кижилерниң күзелин бодап, ындыг-ла узатпазын база бодап турар бис, шактарны таарыштыр көрүп тургаш аан. Ындыг-даа арганы чамдыкта ажыглап турувуста, программада көрдүнген чүүлдерни дөмей-ле долузу-биле өөренип эрткен турар ужурлуг.

Курстарга өөредилгени агроуниверситеттиң, көдээ ажыл-агый техникумунуң башкылары, Көдээ ажыл-агый министерствозунуң кол специалистери, оралакчы министрлер эрттирип турарлар. Чамдык байдалдарда бистиң республиканың Чазааның специалистерин база киириштирип турар бис. Сөөлгү үеде колхоз, совхоз удуртукчуларын өөредир, билиин бедидер, ажыл-агый удуртулгазында чаа чүүлдерни оларга чедирер айтырыгны база чугулалап турар бис. Ол талазы-биле өөредилге чоруп турар. 90 хире удуртукчудан 60 хире кижи школага өөренгеш барган. Амгы үениң ажыл-агый удуртукчузунга эргелеп-башкарылга айтырыынга бүдүрүлге ажылынга чаа чүүлдер, арга-дуржулга эргежок чугула. Чаа документилер, садыг-саарылга ажылы, чээли, банк херээнин ажыл-чорудуу, ажыл-агыйны башкарарының чаа хевирлери... дээш, кандыг айтырыглар чок дээр. Ол бүгүнү ажыл-агый удуртукчузу кижи кончуг эки билген турар ужурлуг. Юридиктиг билиг база эргежок чугула. Ажылчыннарның социал камгалалы-биле холбашкан айтырыглар бар-дыр, база чугула айтырыг. Хүн бүрүнүн амыдыралының эргежок чугула айтырыглары-дыр, чаңгыс-даа удуртукчу оон чайлавас, харын билип алгы дег чүүлдер хөй болгу дег.

Психология эртеми-биле холбашкан айтырыгларны өөредилге программазынче киргенивис база таварылга эвес. Кижилер-биле ажылдап турар болганда, ол талазы-биле немей билиг алыры черле артык эвес. Ажылчыннарның, специалистерниң онзагай талаларын, аажы-чаңын, сонуургалын удуртукчу кончуг эки билген турар ужурлуг. Ол — чүгле ажыктыг.

Өөредилгениң практиктиг кезээ, школаның болунда ындыг материал-техниктиг база чок болганындан, чижээ, уксаажыдылга каттыжыышкынның баазазынга дугуржулга ёзугаар эртип турар. «Дуг» ассоциациязының дузазын база көрүп тур бис. Ол черлер бо айтырыгларга база сонуургалдыг болгаш бистиң дилээвисти хүлээп көрүп, биске уткуштур кээп, деткип, дузазын көргүзүп келдилер. Ону черле демдеглексээн ийик мен. Нийти чаңгыс херек бүдүрүп турарывысты, бот-боттарын билчир боорга, черле ажырбас чүведир ийин, деткиже бээр аан.

Ооң-биле кады даштыкы-биле харылзаа тударының айтырыглары амгы байдалдарда совхозтарга чоп тургустунуп кээп болбас деп. Ынчангаш «Туванмэкс» фирманың ажылдакчыларын кичээлдерге база чалап турар бис.

—Ажыл-херекчи дугуржулга, керээ чарып, ажыл-агый удуртукчулары-биле ужуражып, харылзажып турар-дыр силер, курстарга-даа олар кээп турарлар-дыр, ынчангаш черле ол удуртукчуларның бөгүнгү ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр силерниң бодалыңар?

— Бо айтырыгны ажыглап, дараазында бодалды маңаа черле чугаалап көрейн. Чүл дээрге акша-хөреңги айтырыы чамдык совхозтарда амыр эвезин биле тура-ла, ам канчаар, «школавысты деткип, спонсор боор көрүнерем» деп ажыы-биле дилет-даа кыла бээр-дир мен. Амдызында харыы сураг-ла-дыр. Хүнүн бодап ажылдаары, мен бодаарымга, кончут багай херек. Даартагы хүнну, ажыл-агыйның келир үезин база бодаар болза эки. Директор кижи «бөгүн ажылдап олур мен, даарта чорүй баар мен» диген хөөн-биле удуртуп, ажылдап олурар эвес, ажыл-херекти харын бурунгаар бодап чорудар болгай. ажыл-агыйга изин арттырып каарын бодаар ужурлуг. А амгы байдалдарда, ажыы-биле чугаалаарга, чамдыктарывыс хүн бүрүнүн аап-саап ажылдаарынга алзып, баш мунгаш чоруп тур бис. Чүгле хүнүн бодаар байдал ында. Ынчангаш черле үе, ажыл чежемейнин-даа нарын, берге болза, кижи боду-биле ажылдаар, бодун боду шугдунер, эртем-билиг талазы-биле деңнелин бедидер ужурлуг.

Совхоз директорлары-биле чугаалажырга, «кижилер-биле ажылдаары, чугаалажыры кончуг-даа берге апарган-дыр» дажирлер. Ындыг харын, демократияны куду баштандыр туда бээр чамдык кижилерде ол хире байдал бар, харын. Ындыг байдалдарда бөгүнгү совхоз директору кандыг болур ужурлугул? Рыноктуг экономика үезинде эргелеп-башкарылганы кончут эки билир, шиитпирлиг, ханы билиглиг, кижилер-биле ажылдап билири эргежок чугула апаар-дыр. Ооң-биле кады чамдык совхозтарны эле органызастагылаан. Айтырыг мында чүгле ат-сывын өскертип кааныңда эвес-ле болгай, ажыл-агыйның кандыг-даа хевири шилип алдынган болза, ажыл-агый башкарылгазының чорудуунуң иштики механизми кончут тода ажылдаар ужурлуг. Ажыл, амыдыралымны көдээ ажыл-агый-биле холбаштырып келген болганымда, мында айтырыглар меңээ хамаан чок эвес деп санап чоруур мен.

Бистиң школа-биле ажыл-херекчи харылзаалыг ажыл-агыйлар база бар. Чижээ, «Ээрбек» совхозтуң директору А. Б. Монгуш, «Аянгатының», «Эйлиг-Хемниң» директорлары Л. С. Монгуш, Т. Д. Чечек-оол, «Совет Тыва», «Сесерлиг» совхозтарның директорлары П. С. Намдак, В. Д. Куулар олар специалистерин өөредир айтырыгга сонуургалдыг.

— Арат, тараачын ажыл-агыйлары, фермерлер база бар болгай, школаның оларга хамаарылгазы кандыгыл, Чочаймаа Ондар-ооловна?

— Билиин бедидип, өөренип алыры кымга-даа артык эвес. Республика ассоциациязы-биле ол дугайында чугааны чорудуп турган улус бис. Ынчалзажок ындыг-ла быжыг харылзаа амдызында арай-ла чедип алдынмайн тур. Арат, тараачын ажыл-агыйлыгларнын республика конференциязы боор турда чамдык кижилер биле чугаалажырымга, өөренип, билиин бедидеринге сонуургалдыг боор чораан. Бодунуң херээн чаа эгелеп чоруур улуска билиг херек болбайн канчаар. Ынчангаш ону болзаш, арат, тараачын ажыл-агыйларының район ассоциациялары-биле харылзажып, бисте бар документилерни чорудуп бээр-дир бис.

— Интервью дээш четтирдивис, Чочаймаа Ондар-ооловна, школа коллективинге чогаадыкчы ажылды күзедивис.

Интервьюну «Шынның» корреспондентизи Вера КУУЛАР алган.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ПОЧТАЗЫНДАН

ЧЕДИП-ЛЕ ААРЫН БОДААР-ДЫР БИС

Бо чылдың май 22-де үнген № 94 «Шын» солунда Дамба Монгуштуң бижээн «Чазый-чилбизин кижи кайгаар» деп чүүлүн номчааш, элээн-не бодандым.

Бодум пассажирлер аргыштырар автобүдүрүлгеде септекчилеп ажылдап турар мен. Ынчалза-даа хүн бүрүде хоорай, суурлар аразында чоруп турар автобустарның чолаачыларын камгалаар сорулга-биле бо чүүлдү бижиир деп-даа бодавадым. Авторну шүгүмчүлээр сорулга база салбадым.

Чоң чүгле шын билип алзын дээш сорулга-биле кайы-даа таланың —чолаачыларның болгаш пассажирлерниң талазындан четпестерни деңге бижиирин бодадым.

Хамык ужур үениң бергезинде, өртек-үнениң улгатканында эвес болдур ийин, Чер-чернин аразын хемчээп каап аайы-биле автобус чолаачылары пассажирлерден акшаны ап турар. Чамдык кижилер «Биске билет бербеди. Чолаачы ол акшаны боду ап турар-дыр» деп хомудап бижип турар боор-дур. Кажан контролёрлар шак ындыг чолаачыларны чула торгааш салырын биле тура-ла, олурар чер чок автобустарже чүге кызып-кызып сыныы бээр бис? Автобус чоруур деп барганда, бөлүк-бөлүк боор алгаш, билет чок хиревисте, автобусче чара булгап, чүткүп турарывысты чүге уттуп алган бис?

Шынап-ла харын, билеттерни баш бурунгаар садып турар-дыр. Ындыг турбуже, ыяап-ла чоруур хүнүвүсте ам кээп автобусче билет чок чүткүп турарывысты чүге уттуп алдывыс, эргим эш-өөр? Чолаачы «Олурар чер чок-тур, албас мен» деп турда-ла, «Ажырбас, бут кырынга-даа тура чедип алыр мен» дээш, алаң кылып туруп бээр ышкажыгай бис. Албас болза, чолаачыга кыжаны-даа берген турар ышкажыгай бис. Бир эвес пассажирлер бо бүгүнү сагып, өй-шаанда билет садып алгаш, чоруп турар болзувусса мындыг хомудалдар солун черлеринге-даа келбес ийик.

«Чазый-чилбизин кижи кайгаар» деп чүүлдү номчуп орарга, үргүлчү билет чок чораан, билет садып албаан боор чылдагааны чүде ирги деп шак ындыг хомудал бижиир пассажирлерден айтырыксаам келир. Чамдык пассажирлер билетти чогуур үезинде садып албайн, чүгле чедер черинге чедип алырын бодааш, чолаачыга акша суна каапкаш, ооң соонда хомудал бижиир чүүлдер хөй-дүр. Ол кымның буруузул? Пассажирлер бистерниң буруувус-тур. Бо дээрге пассажирлерниң-даа, ийи-чаңгыс алыксак-чиксек чолаачыларның-даа четпес чоруу-дур.

Мени «дагыр-эргек тала тырткан» деп бодаваңар, эргим пассажирлер. Чогуур үезинде билет садып албайн, ол-бо автобустарже билет чок чүткүүр чоруувусту соксадып көрээл. Билет чок болза, дараазында хүн чоруур автобустуң биледин садып алгаш, чедер черивиске кандыг-даа човаг чок чедерин чүге бодавас бис. Чүгле чедип аарын бодавайн көрээл.

Салчак-оол СЕРЕН.

ТАНЫШ ОРУКТАРЫ-БИЛЕ

Элезинниг Улаан-Бура
Эгиир шагдан чуртум чүве...

Өскен-төрээн чери Улаан-Бурага доругуп, Ийме ортумак школазын дооскан, автомашина чолаачызы Ирина Өлзеевна Монгуш-биле таныжаалы.

Ирина Ийме школазының үстүкү клазынга өөренип тургаш-ла ынчангы Ленин аттыг совхозка кээп турган чаа маркаларының автомашиналарын дыка сонуургаар, чолаачылардан ол машиналар дугайында бир-ле чүвени айтырган турар. Ортумак школаны дооскаш, кандыг-даа чайгылыш чогу-биле чолаачылар өөредир курсче кирип өөренир деп чаңгыс шиитпирни үндүрген. Бо күзелин боттандырар сорулга-биле чолаачылар белеткээр курска киргеш, Ирина ону 1969 чылда чединишкининг доозуп, чолаачының шынзылгазын холга алган.

Ол үеден эгелээш, Ирина Монгуш Чөөн-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилелиниң автопарыгынга чолаачылап эгелээн. Баштайгы чылында суурларже хлеб дажыыр тускай автомашинаны хүлээп алган.

Ол үеде Чыраа-Бажы, Сут-Аксы, Чыргакы, Шеми, Баян-Тала суурларга хлеб быжырар пекарнялар чок турганындан, хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларын Чадааның хлеб заводундан ол суурларже сөөртүп турган. Ынчангаш доктаадып тургускан график ёзугаар Ирина Монгуш бо суурларны эргий кезип, садыгларга хлеб дажып чедирип келген.

Ол чылдардан эгелеп ооң арга-дуржулгазы улгадып кел чораан. Аныяк чолаачы кыс баштайгы чылдардан эгелээш кызымак, бодунуң мергежилинге бердингенин кадыг ажылдап чоруур эш-өөрүнге көргүзе берген. 1973 чылдан эгелеп ГАЗ-52 маркалыг чүък машиназын башкарып эгелээн. Бо дээрге аныяк чолаачыга коллективиниң бүзүрели. Оон эгелээш Ирина ырак узак оруктарже чоруп, чоннуң хереглел барааннарын чүгле район иштинге эвес, Кызыл кирип, баазалардан сөөртүп эккээр белен эвес ажыл-херек аңаа онаашкан. Чоорту оон дуржулгазы байып, бо ажылды база чединишкинниг күүседип апарган.

Ирина Монгуш улуг чүък машиналарындан аңгыда, аъш-чем дажыглаар бичии «Москвич» фургон деп автомашинаны база башкарып чораан. Оозу-биле Чадаана хоорайның садыг, столоваяларының аразынга аъш-чем болгаш өске-даа барааннарны чедирер ажыл база ындыг-ла белен эвес ажыл дээрзин ол сактып чугаалап олурар.

Иринаның ажылдап келгениниң үезинде орук шимчээшкининиң чурумун хажыдып турган таварылга демдеглеттинмээн. Чөөн-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң сүмелээнин ёзугаар Ирина Өлзеевна Монгуш 1983 чылдан эгелеп дугуй кырында садыг дээрбевис автомагазинни хүлээп алгаш, ооң чолаачы-садыгжызы болуп ажылдап чоруур. Дуржулгалыг чолаачы ажылдап эрткен үезиниң дургузунда ол садыглаар мергежилди база шиңгээдип алган. Ынчангаш Ирина ажылдап турар коллективиниң идегелин бүрүнү-биле ажыл-херек кырынга бадыткап-даа шыдаан. Автомагазин-биле бо 10 чылдарның дургузунда Чөөн-Хемчик районнуң совхозтарының малчыннарының турлаг-хонаштарында шуптузунга чораан дээр болза, хөөрем болбас. Ынчангаш чылдың дөрт эргилдезинде малчын аалдарның турар черин Ирина беш салаазы дег билир. Бо чылдың эрткен айларында автомагазин бир айда-ла 460 муң рубльдиң бараан саарылгазын кылып турар. Сөөлгү үеде Ирина Монгуштуң автосадыы «Тыва» совхозтуң малчыннарынга бараан болуп, бирги чергениң хереглел барааннарын чедирип садыглап турар. Ол бодунуң таныш оруктары-биле манап олурар малчыннарынче дугуй кырында садыы-биле аъттаныптар.

Чөөн-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилелиниң автопарагында дың чаңгыс херээжен чолаачы, а бо хүннерде Ирина — автосадыгның чолаачы-садыгжызы. Ирина Монгуштуң эрткен ажыл-ишчи оруу аныяктарга үлегерчижек болзун.

Какпак САТ.
Кызыл хоорай.

ЧАА АЖЫЛ-АГЫЙ

Барыын-Хемчик район чагыргазының чанында «Саадак» аңныыр-тывыш ажыл-агыйын чоокта чаа тургускан. Ооң сорулгазы — аңныыр-тывыш талазы-биле үнелиг чүүлдерни чоңдан садып алыры, аңныыр-тывыш ажыл-агыйынга хамаарышкан ажыл чорудуп, хөй-ниитичи аңчылар-биле өлүк тывыжын чорудары.

Мооң мурнунда районга мындыг ажыл-агый чок турганы-биле сезоннуг аңнаашкын үезинде, эң ылаңгыя сыын мыйызы чөпшээредип алган аңчылар ону дужаарда Чадаана, Кызыл, Таңды баар, элээн шүүттүг турган. Аңныыр-тывыш ажыл-агыйын тургускан соонда ындыг чүве ам болбас.

— Ажылдаар конторавыс, бичии борбак садыывыс база бар. Бодумдан аңгы бир аңныыр инспектору, аң-мең кежи болгаш өске-даа чүүлдер хүлээп алыр агент база бухгалтер — дөрт кижи штаттыг бис —деп, чаа тургустунган аңныыр-тывыш ажыл-агыйының директору Мөңгүн-оол Дудукпенович Монгуш чугаалады.

Ынчалза-даа чаа тургустунган ажыл-агый бут кырынга тургустунуп алырынга ам-даа бергелээшкиннер бар. Эң ылаңгыя акша-төгерик, транспорт айтырыын шиитпирлээри чугула. Бо талазы-биле оларга дуза черле херек.

Хоюг-оол МОНГУШ.

САРЫГ ЧЕЧЕК ЧАСТЫП КЭЭРГЕ...

Кызыл районда «X Улуг хурал» колхозтуң директору Кызыл-оол Кыргысович Дүрбүлек мал ажылында амгы байдалды чугаалап берген.

Кыштаглаашкынга ажыл-агый эки белеткенген. Мал чемнерин четчири-биле белеткээн. Кыштың соок үелеринде чамдык бергедээшкиннерни ажып эртериниң хемчеглерин ап чоруткан. Кыштагларга мал чемин механизаторлар, чолаачылар чедирип берип турган.

Чаш хураганнарны, анайларны менди алырынче кичээнгейни углаан турган. Ажыл-ижинге кызымак хойжуларны ол алады. Андрей Содунамны чижекке ап көрээлинер. Ол чүске онаапштыр 110 хураганны менди алган. Амдызында эң бедик көргүзүглүг малчын ол. Дараазында Артель Тас-оол база мурнукузундан дудак чок. Чүстен-не чүс хураганны ол алган. Ангор өшкүлерлиг малчыннардан Сергей Монгушту демдеглеп болур. Чүс башка онаапштыр чүс анайны алыр четкен. Михаил Бапыкай оон-даа бедик көргүзүгнү чедип алыры баш бурунгаар билдинип турар.

Ажыл-агый малдың баш санын өстүреринге бирги базымны кылган деп дидими-биле чугаалап болур. Эрткен чылдың бо үезинде малдың баш саны он сес муң турган. Ам чээрби муң ашкан. Бо чылда чүс башка онаай алырга, хураганнарның саны чеден чеди четкен. Тевелерниң болгаш чылгы малдың баш саны база элээн өскен.

Арат ажыл-агыйын хөгжүдерге, ажыл-агыйга экономиктиг ажыкты берип эгелээн. Амдызында 16 ажыл-агыйның ажыл-ишчилери тарааны, мал чемнерин, картошканы тарып турарлар. Араттай берген Владик Мешпек-оол болгаш оон өске-даа ажылчыннар черни ап, сайзырадып эгелээн. Олар совхозтан картошка үрезиннерин алган. Баян-Кол унунуң шынаалары тарып, болбаазырадып турарлар. Эки чижекке Мандып-оол Эрес-оолду алады. Ол бир тракторну, автомашинаны садып алгаш, долузу-биле ажыглап турар. Чүс ужен гектар черни алгаш, ында тараазын, мал чемнерин тарып эгелээн. Эрткен күзүн бо араттар совхозка тарааны, мал чемнерин саткан.

Мал ажылында ажыл-ишчилерниң акша-шалыңын өстүрер хемчеглерни ап турар. Бедик көргүзүглүг хойжулар, чылгычылар, тевежилерниң шалыңы айда моон соңгаар дөртен муң ажа бээр. Кыштаглаашкынны эки эрттирген хойжулар частың сарыг чечээ частып орда, чазагларже көжүп келгеннер. Мал одарларында көк сиген чаагай өзүп үнген. Кыргылда, мал чуулдазы, чайлаглаашкын. Бо ажылышти таарыштыр башкарарын удуртукчу чугаалап олурду.

Охемчик ОНДАР.

РОССИЯНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНДА

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). «РФ-те хамаатыларның акша орулгаларын болгаш камналгаларын индексастаарының дугайында» Хоойлуну, Дээди Советтин «Бо Хоойлуну күштүг кылдыр киирериниң чурумунуң дугайында» доктаалын, Съездиниң «РФ-тиң хамаатыларының камналгаларын компенсастаарының болгаш катап тургузаарының дугайында» доктаалын, Президентиниң «РФ-тиң хамаатыларының камналгаларының камгалаарының дугайында» Чарлыын Конституцияга дүгжүп турар деп Россияның Конституция Суду хүлээп көрген.

Үстүнде айыттынган хоойлужудулга актыларын күштүг кылдыр киирериниң чурумун үрээр чорук хамаатыларның конституцияда айыттынган эргелерин үрээни ол болурун Конституция Суду демдеглээн. Дээди Советке болгаш Чазакка оларның боттарының хүлээлгелерин үрээнин болгаш ук Хоойлуну амыдыралга боттандырарынче угланган хемчеглерни алырының чугулазын айыткан шиитпирни хүлээп алган.

Специалистиң тайылбыры

ШТАТ КЫЗЫРЫЛДАЗЫН ЧОРУДАРДА...

Сөөлгү үеде көдээ ажыл-агыйда болгаш ол алырга хамааржыр янзы-бүрү бүдүрүлгелерде, организацияларда рыноктуг экономикаже шилчилге чоруп, ажыл-агыйны эргелеп-башкарарын чаартып турары-биле дүүштүр өскерилгелер болуп турар. Ол эки-ле ыйнаан. Ынчалза-даа чамдык айтырыгларга хамаарыштыр маргылдаалыг чүүлдер бар болуп турар. Ол чүл дээрге, чамдык кижилер штат санының кызырылдазынга, янзы-бүрү чылдагааннар-биле кижилерни ажылдан үндүрүп турарынга таарзынмаан чоруктуң илерели-дир. Ол дугайында дыка хөй хомудал билдиришкиннер, тайылбыр бээрин дилээн чагаалар АҮК ажылдакчыларының профэвилел организацияларының республика чөвүлелинге кээп турар. Бистер бодувустуң талавыстан билдиришкиннер, чагаалар ээлеринге харыыларны чогуур үезинде бээрин кызыдып турар бис.

Шынап-ла, колхоз-совхозтарда-даа, көдээге хамаарылгалыг бүдүрүлгелерде, организацияларда-даа, өөредилге черлеринде-даа ажыл-агый структуразы өскерлип, кылып турар ажылының, бүдүрүп турар продукциязының аайы-биле оларның аппарадында штады өскерлип, ажылчыннарының саны кызырлып турары шын. Чамдык бүдүрүлгелер болгаш организациялар чүгле структуразын эвес, а харын адын-сывын безин өскертип алыр болу берген. Бо бүгү рыноктуг экономиканың негелдези-дир.

Мындыг берге рыноктуг экономика үезинде ажыл-агыйларда, бүдүрүлгелерде, организацияларда, өөредилге черлеринде профэвилел организациялары, комитеттери, ылаңгыя профэвилелдериниң район органнары ажылчы чоннуң социал камгалалы дээш улуг рольду ойнаар ужурлуг.

Сөөлгү үеде, ылаңгыя АҮК ажылдакчыларының профэвилел организацияларының республика чөвүлелинге хамаарыштыр янзы-бүрү дилир-дилир чугаалар чоруп турары чажыт эвес болгай. Чамдык районнарга, ажыл-агыйларга чоруурга бөдүүн чон, херек-чок, харын-даа бүгү-ле деңнелдиң даргалары безин: «Профэвилел деп чүве бар чүве бе, арткан чүве бе?» дээн чижектиг айтырыгларны салгылай бээр апарган. Мындыг сестерниң уламындан профэвилелдиң эге организациялары ажылын кошкаткан, чамдык черлерде оларны удуртур даргалары чок арткылаан. Бо талазы-биле эң-не берге байдал колхозтарда, совхозтарда тургустунуп турар. Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының акша-шалыңы эң кудуку деңнелде дизе частырыг болбас деп бодаар мен. Пособие, пенсия, янзы-бүрү чиңгелделер алыр өг-бүлелер көвүдээн. А ажылдаар кижилер эвээжээн, ылаңгыя аныяктар ортузунда ажыл кылыр кижилер ховартаан. Кижи бүрүзү чүгле дымчык бораалап чурттаарын бодай берген. Аныяктар колдуунда «коммерсантылар» апаргылаан. Ажыы-биле чугаалаарга чиик ажык сүрер кижилер көвүдээн. Оларны кадыг ажылче ада-иелери чагдатпастаан.

Көдээде тыва кижилер калмаганныг, эът, сүттүг апарган. Ол харын эки-дир. Ынчалза-даа бичии уругларга пособиелер, чиңгелделер-биле хлеб, шай, таакпы садып ап, чурттап турарларның саны элдерилген. Кижилерниң колхоз, совхоз ажылынга сундузу батткан. Амыдыралдың бир берге деп турар чүвези бо боор турар. Ажыл-агыйларның экономиказының кошкап, моон соңгаар сайзыралынга бир берге, моондак болуп турар чүвези — көдээ ажыл-агый продукцияларының күрүнеге садар өртээниң кудузу, а көдээ ажыл-агыйга хереглээр машина-техниканың, артык кезектерниң, кывар-чаар материалдарның, тудуг материалдарының, үрезиннин, транспорт хөлезизиниң болгаш өске-даа чүүлдерниң өртээниң каш дакпыр улгатканының уржуктары берге байдалга чедирип келген. Магазиннерде аъш-чем, идик-хеп аймааның өртээ улгаткан. Көдээниң ишчилеринге амыдырал бергедеп кел чыдар. Колхоз, совхозтарда байдал үстүнде айытканым ышкаш хевээр турар чүве болза, ажылчыннарга акша-шалыңны чогуур үезинде төлээр арга кайын турар. Байдал шак мындыг берге турда, малчыннарга, механизаторларга, чолаачыларга акша-шалыңны канчап өстүрүп бээр боор. Мында чүгле чаңгыс арга болза, малдан алыр продукцияларның садып алыр өртээн өстүрери болуп турар.

А ооң кадында көдээде ажыл-агыйжы эвес чоруктар көвүдээн. Черниң беримчези чылдан чылче улам кудулап кел чыдар, малдан алыр продукция дыка эвээжээн. Бо дээрге бистиң чалгаа ажылывыстың түңнели-дир.

Көдээ ажыл-агыйже сагыш салбастай берген. Кижилерниң холу салдынган. Оода-ла оларның акша-шалыңын өстүрер талазы-биле хемчеглер албас чүве болза, байдал улам бергедээр деп барган. Көдээ ишчилерниң акша-шалыңы эвээш турда, профэвилел организациялары ону кайын-даа тыппас-тыр ийин. Ынчангаш профэвилел ажылдакчылары бюджеттиг организацияларже шилчип турар апарган. Көдээ ажыл-агыйның профэвилел организациялары ажылын саларатткан, улам кошкаткан. АҮК ажылдакчыларының профэвилел организацияларының республика чөвүлели бо талазы-биле четпес удуртуп турар. Көдээ ишчилерниң социал айтырыын эжиждери-биле бистиң чөвүлел биле министерствонуң аразында быжыг харылзаалыг ажыл негеттинип турар.

Үстүнде айыттынган чүүлдерниң уржуу-биле штат кызырылдазынга сылдап алгаш, ажылчыннарны ажылындан хостаар чоруктар ажыл-агыйларда көвүдээн. Оларның аразында күш-ажыл хоойлузун каржызы-биле үреп турарлар кайы хөй. Бо талазы-биле профэвилел организациялары, комитеттери ажылчы чоннуң ортузунга тайылбыр ажылын чедир кылбайн турар болгаш чамдык удуртукчулар ону эки билбейн турарлар. Ынчангаш чаңгыс бо айтырыгта амдызында доктаар бодап тур мен.

Хамааты кижи бүрүзү КЗОТ-туң 40-1 статьязы ёзугаар ажылындан шын эвес үндүртпезиниң бүгү эрге-хоойлу камгалалын алган турарын айыткан. Кандыг байдалдарда ажылчын кижини штат кызырганы дээш үндүрүп болурул? Борта дараазында кол чүүлдерни сагыыры чугула: штатты кызырарының чугула тургустунуп келген байдалы (бүдүрүлгени, ажыл-агыйны дүжүрери, эде тургузары дээш, оон-даа өске), штат кызырылдазының үезинде кандыг ажылчынны шилип, арттырып алыры (эртеми, ажылының стажы, мергежилиниң бедии, харысалгалыы, назы-хары пенсиялаар чоокшулааны дээш, өске-даа), хоойлу-дүрүм ёзугаар штат кызырылдазынга таварышпас ажылчыннарны өөренип көөрү (түр үеде аарып турар, декретте ажылчыннар, өөредилге черлерин чаа дооскаш ажылдааннар болгаш өске-даа), администрация штат кызырылдазынга таварышкан ажылчыннарны өске ажыл-биле хандырыптар аргазы чок болганда, азы ажыл тып бээрге, олче шилчииринден ойталаанда, ындыг ажылчыннарны ажылдан үндүрүп болур. Бо бүгүге профэвилел органнарының чөпшээрели херек.

Администрация штат кызырылдазын чорудар деп тургаш, дужаал азы шиитпир үндүрер ужурлуг. Орта штат кызырылдазы чүү дээш болур деп турарының чылдагаанын онзалап айтыр. Ындыг чылдагааннарга дараазында чүүлдер, байдалдар хамааржыр: бүдүрүлгени, организацияны, албан черин, ажыл-агыйны дүжүрери, эде организастаары, бүдүрүп турар продукциязының хемчээлиниң кызырылганы, бүдүрүлге структуразының өскерилгени, акша-шалың фондузунуң эвээжээни, штат дужаалдарының чаа негелде ёзугаар өскерилгени. Бо бүгүнү ыяап-ла тайылбырлаар херек.

Штат кызырылдазынга таваржыр профессияларны, ажылчыннар санын дужаал, шиитпир ёзугаар администрация коллективке, ында профэвилел организациязынга үш ай бурунгаар дыңнадыр ужурлуг. Штат кызырылдазын администрация, профком болгаш күш-ажыл коллективиниң чөвүлели катай сайгарып, кылып чорудар. А оон соонда штат кызырылдазынга таваржыр (профессия аайы-биле) ажылчыннарны ийи ай бурунгаар дужаалга, шиитпирге ат салдырып, таныштырып дыңнадыр. Ынчан ол ажылчыннар-биле профэвилел комитеди чаңгыстап чугаалажып көргеш, чөпшээрелин администрацияга киирер. Профкомнуң чөпшээрели ыяап-ла херек.

Дужаал, шиитпир үнери билек-ле администрация ажылчыннарны ажылдан дораан үндүрер эргези чок. Баштай аргалыг-ла болза, ол-ла бүдүрүлгезинге, ажыл-агыйынга ажыл тып бээрин кызылар, сүмелээр. Оон ол дугайын Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажылче хаара тудар талазы-биле министерствонуң чер-черлерде органнарынга бижик-биле дыңнадыр. Ол дыңнадыышкынга кызырылдага таварышкан кижиниң долу анкетазын (эртеми, стажы, назы-хары болгаш оон-даа өске) айтыр. Борта эрги ажылдап турганы бүдүрүлгезинге, ажыл-агыйынга өске ажыл тыппаан кижилер хамааржыр.

Кызырылдага таварышкан кижилерни өске профессияга өөредип алырының аргаларын база өөренип көөр херек. Өске ажылче шилчээн тускай эртемниглерге үш ай иштинде эрги шалыңын арттырып каар, азы ылгалын немей төлеп бээр.

Кызырылдага бир дугаарында таварышкан уругларлыг иелерни, аныяктарны, өг-бүлезинде ажылдап турар өске кижилери чок ажылчыннарны ажыл-биле хандырарының хуусаазын администрация ап чорудар. Бир эвес администрация ийи ай сагындырыг үезинде кызырылдага таварышкан кижилерни ажыл-биле хандырарының талазы-биле кандыг-даа ажыл чорутпаан болза, ажылчын кижини эрги ажылынга катап тургузар шиитпирни улус суду хүлээп алыр.

Ийи ай иштинде ажыл тывылбаанда, кызырылдага таварышкан ажылчынны дужаал, шиитпир ёзугаар профкомнуң чөпшээрели-биле ажылындан хостааш, баштай бир айның ортумак шалыңын төлеп бээр. Бир ай иштинде ажылга тургустунуп шыдаваанда ийи дугаар айның шалыңын база төлеп бээр. Бо чарыгдалдарны мурнуку ажылдап турган чери КЗОТ-туң 40-3 статьязын ёзугаар төлеп бээр.

Бир эвес кызырылдага таварышкан ажылчын ийи ай сагындырыг үезинде чылдагаан чок ажылдавайн баар болза, ону чурум үрээн деп санаар болгаш тускай хемчегге онаар.

Үстүнде айыткан ажылчыннарның ажылга тургустунуп алыр үш ай хуусаазы ажыл стажынга үзүктели бээр чорукту болдурбас, ол хевээр арттар. Администрацияның эргези-биле штат кызырылдазы дээш сааттыг херээженнер, үш хар чедир чаш уруглуг иелер, он дөрт хар чедир уругларлыг бот иелер, 16 хар чедир инвалид уругларлыг иелер, ол ышкаш соңгулдалыг профэвилел органнарында ажылдап турар кижилер ажылындан хостадып болбас.

Пенсияжаар назыны келген, азы ажылдап турар пенсионерлерни ажылындан шуут кызырылдазы дээш үндүрери албан эвес. Кижи бүрүзүн администрация, профэвилел комитеди-биле кады сүмележип, өөренип көрүп тургаш ажылдан үндүрер.

Үстүнде айытканым чүүлдерге профкомнарның ролю канчаар-даа аажок улуг. Штат кызырылдазын чорудар дугайында администрация профкомга ыяап-ла дыңнадыр, ооң киржилгези чокка кижилерни чаңгыс талалап үндүрүп болбас. Профком кызырылдага таварышкан кижилерниң хуу херектери-биле долу таныжкаш, оларны бодунуң хуралынче чалаар. А ооң соонда оларның хуралга олурар-олурбазы боттарының херээ. Профком хуралы ооң кежигүннериниң хөй кезии чыылганда болур. Кызырылдага таварышкан кижилерни ажылдан үндүрерде, хуралдың киржикчилериниң хөй кезии хол көдүргенде күштүг болур.

Профэвилел кежигүнү эвес кижини администрация боду шиитпирлеп үндүрер эргелиг. Бир эвес ажыл-агыйда, бүдүрүлгеде профэвилел органы чок болза, ынчан администрация боду ажылдан үндүрүп болур.

Штат кызырылдазы-биле үндүрткен ажылчыннарның күш-ажыл дептеринге шын бижилгени сагыыры чугула. Чижээ, КЗОТ-туң 33-кү статьязының 1 пунктузу ёзугаар штат кызырылдазы-биле үндүрткен, азы КЗОТ-туң 33-кү чүүлүнүң 1 пунктузу-биле ажыл-агыйны, бүдүрүлгени чок кылганы, эде организастаанын ёзугаар штат кызырылдазы-биле үндүрткен дээн ышкаш аан.

Агроүлетпүр каттыжыышкынынга хамаарылгалыг бүдүрүлгелер, организациялар, ажыл-агыйлар ажылдакчылары силерниң социал байдалыңарны, күш-ажылчы эрге-ажыктарыңарны камгалап чоруур профэвилелдерин быжыглап, оларны боттарыңарның күш-ажылыңар-биле деткип, оларга даянып чорууруңарны күзеп каайн. Кандыг-даа күрүне тургузуунда күш-ажылчы кижилерниң эрге-ажыын бир дугаарында профэвилел организациялары камгалап чоруур дээрзин утпаза чогуур. Ажылчын кижиниң амыдыралынга чүү-даа боор болур. Ынчангаш, бир дугаарында, социал камгалал дилээр чериңер профэвилел комитеди болгай.

Профэвилелдериниң ролюн бистер боттарывыс көдүрер ужурлуг бис. Профкомнар даргалары, оларның кежигүннери чон ортузунга тайылбыр ажылын калбартып, бүдүрүлгелерниң, ажыл-агыйларның ажыктыын бедидер дээш ажылдаар апаар. Чоннуң чаагай чоруу дээш бүгү күштү салыр херек.

Александр КААДЫР-ООЛ.
АҮК ажылдакчыларының профэвилел организацияларының респчөвүлелиниң килдис эргелекчизи, Тыва Республиканың улус депутады.

«ТЫВА УЛУСТУҢ БИЕЭДЕГИ НОЯННАРЫНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ» ДЕП БИЖИМЕЛГЕ ХАМААРЫШТЫР

Тываларның эрткен үеде төөгүзүн ылаптыг шын чырыдарын, анаа хамаарышкан материалдарны парлаарын хөй номчукчулар дилеп, редакцияже бижип турар. Ынчангаш төөгүчү Юрий Лудужапович АРАНЧЫННЫҢ «Тыва улустуң биеэдеги нояннарының төөгүзү» деп бижимелге хамаарыштыр допчу тайылбырларын болгаш сайгарылгаларын парладывыс.

I. «Тыва улустуң биеэдеги нояннарының төөгүзү» деп бижимелге хамаарыштыр допчу тайылбырлар болгаш сайгарылгалар

Эрги моол бижик-биле шорбажылаан бо бижимел Россияның Эртемнер академиязының Санкт-Петербургта Чөөн чүк шинчилелиниң салбырында кадагалаттынып чыдар.

Кымның холун дамчып оон канчап ында чеде бергени солун. 1927 чылда Тыва Арат Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын шинчилээри-биле Тывага ССРЭ-ниң Өрүк-харылзаа комиссариадының профессор Р. Г. Успенский баштыңныг экспедициязы чораан. Ук экспедиция-биле А. В. Бурдуков Тывага келген (А. В. Бурдуков. «В старой и новой Монголии». М. 1969, арын 20).

Алексей Васильевич Бурдуков 1883 чылдың март 30-де Тюменьде Боровой суурга төрүттүнген, чажында адазындан чарылган, 12 харлыында Ирбит хоорай чурттуг садыгжы Я. Е. Мокинниң айбылаар хедели болу бергеш, каш чыл эрткенде ук садыгжының Успа хөл чоогунда Хангельцик деп черде фирмазының даамалы апарган. А. В. Бурдуков Барыын Моолга 30 шаа чылда ажылдап, чурттап келгеш, моол улустуң дылын, культуразын, чаңчылдарын, сагыгаларын болгаш ёзулалдарын дыка билир болу берген. Мооң ужурунда ол 1909 чылда Петербург университединиң профессору В. Л. Котвич-биле, соонда барып суралгалыг шинчилекчи академик апаар Б. Я. Владимирцов-биле 1911 чылда, кайгамчыктыг эртемден Г. Н. Потанин-биле 1912 чылда таныжып харылзашкаш, орус эртемге үнелиг салыышкынын киирген.

А. В. Бурдуковтуң ачызында Моолду шинчилээр ажылга «Зая-Пандиттиң намдары», «Хүлер көрүнчүк», «Илби-шидилиг хээр», «Оюун дүлхүүр», «Хаан-Харангуй» деп номнарны тып киириштирген; Мажир бижээчиниң холу-биле суралгалыг тоолчу Парчендең баатарның хөй, төөгүлүг тоожуларын бижип, эртемге кадагалаан. Моол төөгүчү Гойгорнуң «Хобдын хураангуй түүх» дээр номунда 1912 чылдың 8 айның 6-да тыва, моол шериг Хомду хоорайже хөме таварып кирип турда, тоолчу Парчен «Бум—Эрдэнэ» деп тоожузун ыгылдың үделгези-биле ыдып, шеригниң хей-аъдын көдүрүп турган дээн.

А. В. Бурдуковтуң чыгган тоол, тоожуларының арызында «Танаа-Херел», «Хаан-Мергилэ», «Хаан-Чингэ», «Дошкун-Чингиль», «Эрийн Сайн Эргиль-Тюргюль», «Джангар», «Хаан-Хохийн магтаал» деп чогаалдар база Моол-биле Тыва арызында хараалдар, дөрбеттерниң төөгүзү бар.

А. В. Бурдуков 1927 чылдан сонгаар 1941 чылда репрессияга таварышкыже чедир Ленинградка Чөөн чүк-биле педагогика институттарынга, университетке моол, бурят, калмык, тыва сургуулдарга моол бижик, дылды өөредип турган.

«Ыяш дазылы-биле, кижи салгалы-биле быжыг» деп үлегер сөс бар болгай. Чаа Тываның баштайгы башкылары М. Биче-оол, О. Апый, О. Толгар-оол, М. Обус, О. Лопсан-Кенден база өскелер-даа 1930 чылда Ленинградка Совет Чөөн чүктүң биче бурай улустарының институдунга А. В. Бурдуковтуң өөреникчилери болуп турганнар. 1947-1957 чылдарда Ленинград университединиң Чөөн Чүк факультединиң тыва салбырының удуртукчу-башкызы турган В. М. Наделяев болунун башкызы Бурдуковтуң дугайында чылыы-биле сактып, эпти-ле чугаалаар турду.

А. В. Бурдуковтуң салгакчызы Владимир Михайлович Наделяевтиң өөреникчилери З. Б. Арагачы, Ю. Л. Аранчын, Е. Ш. Бай-Кара, А. К. Делгер-оол, А. К. Калзан, А. К. Конгарова, М. Б. Кенин-Лопсан, Е. И. Коптева, Д. Б. Ондар, К. Х. Оргу, В. Ч. Очур, Е. Б. Салзынмаа, М. Х. Сарыкай, Ш. Ч. Сат, Д. Д. Сат, М. С. Седенбаа, Т. Т. Сержинмаа, М. М. Серин-оол, А. С. Төгүй-оол, Л. Б. Уйнук-Кара, А. К. Чычаан-оол суглар Тывага эртем-культураны хөгжүдеринге, дээди, оргумак өөредилге черлеринге кадрларны белеткээринге, солун, сеткүүлге, ном-парлалгага, очулга база өөредилге номнары кылыр херекке, тыва дылдың нормативтиг үндезиннерин эртем аргазы-биле быжыглаарынга дээш, өске-даа чүүлдерге каш сөс-биле төлү чугаалаптар аргажок бүянныг үүлени бүдүргеннер. Бо дугайты тускай ном-даа бижизе черле ажырбас. Үениң сонуургалдары-биле сурушкен кижилер төөгүнүң ёзулуг тургузукчулары болур деп чүве бо болбайн аан!

Ынчаарга 1927 чылда А. В. Бурдуков Тывага чүге чорааныл дизе, ол тыва рыноктуң хемчээлин тодарадыр, Моолга садыг кооперативи тургузар дээш ажылдап чораанының дуржулгазы-биле солужар. Даалгазын күүседири-биле чер болганга девей кижилер-биле ужуражып, оларның ажыл-ижи-биле таныжыышаан, төөгү база культура талазы-биле Моол, Алтай, Тыва харылзааларже кичээнгей салып чораан. Оон таныштарының арызындан Гениин-Дарима Напов дээр бурят сөөктүг кижи Чөөн-Хемчик чурттуг Донгак Балчындан алганы «Тыва улустуң биеэги нояннарының төөгүзү» деп бижимелди анаа белекке сунган. А. В. Бурдуков ук төөгү бижимелин Ленинградта Чөөн чүк институдунуң шыгжамырынга дужааган. Мооң өске шак мындыг бижимел Тывадан тывылбаан. 1968 чылда Улаанбаатарга парлаттынган «Бүгд найрамдах Монголаад улсын түүх» деп номнуң, 2-ги томунуң 16-гы арнынга мынчаар демдеглээн: «1887 чылда Таңды Урааңхайда «Таңды Урааңхайның бүгүдениң даргазы амбынның уксаазы болгаш Урааңхайның албыс эгези» деп чогаал бижиттинген, ында Моолдуң төөгүзүнге хамааржыр чамдык материалдар бар. Бо бижимел чогаалды амдызында чаңгыс-даа тыва төөгүчү холга тудуп көрбээн. Үстүнде демдеглелден элдээртинер чүүл болза, Моолдуң Күрүне архивинде кадагалаттынып чыдар ол бижимел төөгүнү чогааткан кижиниң адын билдинмес, баштайгы амбын ноян «Бүгүдениң даргазынга» тыва кижини 1787 чылда томуйлааны болуп турар. Мынчангаш ук төөгү тыва амбын нояннарының уксаа салгалы таптыг-ла 100 чыл болуп турда бижиттинген. Ынчаарга Санкт-Петербургта шыгжаттынып чыдар бижимелде чыл саналгазы кызыгаарлыг, 1867 чылда 7-ги амбын бүгүдениң даргазы Өлзей-Очурга мээрең дужаал тывыскан деп турар боордан башка, мооң орай чыл бижимелде чок, мону барымдаалап көөрге, ийи бижимелдер аңгы үелерде бижиттинген, чогум оларны бижээн кижи чаңгыс кижи боор чадавас.

50 чылдар төнчүзүнде, «Тыва төөгүзүн» белеткеп турар өйде, ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады, профессор Л. П. Потапов «Тыва улустуң биеэдеги нояннарының төөгүзүн» А. В. Бурдуковтуң уруу, Ленинград университединиң башкызы Таисья Алексеевна Бурдуковага моол дылдан орус дылче очулдуртуп алгаш, бижимелдиң очулгазын Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем шинчилел институдунга эккеп берген, ол 303 дугаарлыг фондунуң шыгжамырында.

Ук бижимелде амгы номчукчуга билдинмейн баар черлерни тайылбырлап, харындаа сайгарып бээри чугула боор. Дектиң мурнунда чыл санаашкынынга хамаарыштыр. Биеэде тывалар чыл, ай, хүн санаарда, бурунгу 12 дириг амытаннар ады-биле адаар амыдырал календарын, албан бижик, чагаалажылга, чыл демдеглели чижектиг чүүлдерге кыдат, моол хааннарның чагырып турган үезин айтып ажыглаар турган. Мооң тодаргай чижээ нояннар төөгүзүнден көрүп болур. Чижээ манчы богда-хаан Цян Лун (ону моолдап бижиирде «тэнгэрийн тэтгэсэнийн» дээр) 1736 чылдан 1796 чылга чедир дужулгеге саадаан. Мону барымдаалааш, тыва дылда очулгага моол дылдан ылгалдыр киирген чүүл болза, бижимелде «тэнгэрийн тэтгэсэнийн» 19 биле 30 чылдарның арызында дээн таварылгада» дээрлерге детиттингениң азы Цян Лунпуң 1755-1766 чылдар арызында» кылдыр делгереди бижээн.

Төөгү бижимелинде дужаалдарга хамаарыштыр Богда хаан Моол-биле Тываның эргелеп чагырар хуваалдазын шериг чагыргалыг болдуруп, арбан, суму, кожуун, аймак бүрүзүнге тускай дужаалдыг чагырыкчыларны томуйлаан. Тыва-биле Моолдуң хамааты, шериг херектерин эргелээр чанчынны (Цзянь-цзюнь), аймактар, кожууннарны чагырар бирги чергениң нояны Циньван ийиги — Цзюнь-ван, үшкү — бэйлэ, дөрткү — бэйсэ, бешки — түшээ гүн, алдыгы — гүн деп дужаалдарны тургускан. Ынчаарга бирги чергениң ноянынга чылда шалыр 2 муң лан мөңгүн база 25 боодал торгу, пөс-биле төлээр, а алдыгы чергениң ноянынга 200 лаң мөңгүн биле 7 боодал пөс бээр турган.

«Чарлык ёзугаар доктааткан даштыкы Моолдуң төрезин чазаар чоруктуң ямызының хоойлуларының чыындызы», «Ли-фань-юан-цзе», 1799 чылда кыдат, манчы, моол дылдарга үнген. Моол, Тываның иштики, даштыкы херектерин бо хоойлу-биле шиитпирлээр чораан.

Ук чыындыда айытканы болза Хемчиктиң Даа-биле Бээзи кожууннары Чазактыг хаанга командылакчы шериглериниң 7-ги дивизиязы, Сайн ноян аймактың хошой циньванга командылакчы шериглериниң 7-ги дивизиязы болур ужурлуг. Таңды-Урааңхайның аймактарындан, тускай командырлыг бир дивизияны тургузар дээн. Мооң-биле кады урааңхайларның шериин командылаар бүгүдениң даргазынга 77 лан мөңгүн хемчээлдиг шалыңны, оон дузалакчылары үгер даалаарга (4 кижиге) 65-65 лан шалыңны бээр деп айыткан. (Б. Я. Владимирцов. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934, ар. 20; Уложение Китайской палаты внешних сношений. Т. I и II. СПб. 1828, ар. 5, 6, 10, 12, 82, 84, 148).

Тыва нояннардан түгле Амбын ноян 3-кү чергениң бейлэ эгелиг, өскелери алдыгы — гүн деп дужаалдыг чораан. Дужаалдарыны түс-түзүнде ап көөрге, цзянь-цзюнь (чанчын) — бүгү шеригниң командылакчызы; хэбэй амбын чанчынның шериг талазы-биле дузалакчызы; амбын-генерал; ван—ноян; мейрен — пзангин (мээрең-чаңгы) — корпус командирниң дузалакчызы; тусалакчи — хамааты херектер талазы-биле нояның дузалакчызы; пахирукчи — джанган (чагырыкчы-чаңгы) — нояның шериг херээ эргелээр дузалакчызы; чжалан (чалаң) — полк командири, пзангин — командир азы офицерлерниң дээди дужаалдарының ниити ады, гуса бэйсэ (кожуун бээзи) — туктуг корпус азы дивизияның дөрткү чергениң нояны; чжайсан (чайзаң) — биче офицер; джурган (чургаан) — шериг херээ эргелээр чер; дзасак, джасак, чжасак, цзасак (чазак) кожуун даргазы, ноян чагыргазы (Словарьны «Русско-китайские отношения 1689-1916. Официальные документы. М. 1958» деп номда тайылбырлар-биле берген).

Манчы эжелелге алзыр мурнунда, барык 100 шаа чылдар эртпээнде, Саян дургаар аймактар боттарын тывалар деп адай берген. 1661 чылда Иркутск шивээзин тудуп эгелээн казактар иргиттерге Иркут хемге, Эгин-гол, Ока, Тунка олаады иргиттерге, маадыларга, точигастарга, соянарга, мингаттарга, күжүгеттерге, ооржактарга ужуражы бергеш, олар боттарын тывалар деп адаттынып турарын эскергеннер. (Б. О. Долгих. «Родовой строй и племенной состав народов Сибири в XVII веке», М. 1960, ар. 298; А. Н. Копылов. О дате основания Иркутска. — Ж. «История СССР» № 5, 1960, ар. 165). Шак ол тывалар түс-түзүнде даргаларлыг кожууннар болуп чораан дээрзин «нояннар төөгүзү» херечилеп турар. 1758 чылда, манчы эжелелге таварышкан 9800 тыва өрегелер кыдат албатылар болу берген соонда, 1762 чылда оюн, салчак, тожу, хемчик, хаазут кожууннарны тургускаш, оларның дээди чагыргазынга бүгүдениң даргазы деп таңмалыг мээрең-чаңгыны олуртур деп шиитпирлээн. Тыва кожууннарның үгер даалаарының (даргаларының) арызында моол бижик билир, албан бижик, данзы-хараа башкарыптар кижи чок боорга, 1762-1787 чылдарда «Бүгүдениң даргазының» таңмазын, эрге-чүлээлгезин калга ноянар Манаджабка, Хүмүджапка, Дэлэгдашиге эдиледип турган. Бирги тыва амбын ноян мээрең-чаңгы Дажы 1787 чылда «Бүгүдениң даргазы» деп таңманы Дэлэгдашиден хүлээп алган.

Моол нояннарга пар дурзулуг сыптыг (эрге-чагырга сулдези) мөңгүн таңмаларны бээр, а тыва «Бүгүдениң даргазынга» бөдүүн демир сыптыг чес таңманы, тыва кожууннарның үгер даалаарынга анаа ыяш таңмалар бээр турган. Мооң ужурунда моол эргеттеннер урааңхай чагырыкчыларже хыйыртап көөр, оларны уксаалыг ызыгуурттаннар эвес, а анаа-ла томуйлаткан дүжүметтер кылдыр саваар чораан.

«Тыва улустуң биеэдеги нояннарының төөгүзү» деп бижимелде Шыдар-ванның (Чингүнжабтың) база оон сүлчээчизи Амыр-Санааның дугайында 6-гы саазында каксы бижээн. Көпсе-Хөл кавызы чурттуг кодагайтыларның эгээртинмес бай ат-сураглыг нояны Чингүнжаб (Шыдар-ван) 1755 чылда Кыдатка удур Джунгарияга тура халышкын үндүрген ноян Амыр-Санаа-биле сүлчээлежип алгаш, манчы-кыдат эжелекчилерге удур демиселди Соңгу, Барыын Моолга тарадып өскүткен. Ук демиселге тыва араттар идепкейлиг киришкеннер. Ол демиселди бүгү Калгага, оон туржук Кыдатка безин калбаң деткээн. Бээжинниң кыдат эрге-чагыргалары кара сагыштыг оптуг арга-биле (түрү бастырып, коргудуп, хээлилеп, өлүрүп-шаажылап турганда) Шыдар-ванны ийи оолдары-биле катай туткулап алгаш, 1757 чылдың 6 айның 12-де Бээжинге оларның баштарын кезип шаажылаан (И. Я. Златкин. История Джунгарского ханства (1635-1758). М. 1964, ар. 429-663; Русские архивные материалы об Амур-Сане, — «Филология и история монгольских народов». М., 1958, ар. 289-314; Г. Н. Потанин. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. IV. СПб., 1883, ар. 852-856; Чингүнжавгар удирдуулсан Ар Монгол дах тусгаар тогтнолын тэмцэл (1756-1758). Улаанбаатар, 1963, ар. 81-84).

Көпсе-Хөлдүң Мөрен хем адаа, Тес-Хем бажы база Сангийн-Далай олаады чурттуг кодагайтылардан — Чингүнжабтың тура халышкынының уржуктарындан дескен муң өреге Хомду хемче көже бергеш, Миңгаттар (мунгар) апаар. (И. М. Майский. Монголия накануне революции. М., 1959, ар 218-219).

Цян Лунпун хааннаашкынының 21-ги чылында (1757) тывалар мурнуу-чөөн талада кодагайтыларның пиньваны Цэнгүнжабтың албатылары чораан. Цэнгүнжабка баштаткан тура халышкынны базкан соонда, 1760 чылда Тес-Хем урааңхайларын кожуун кылгаш, Дажы чайзаңга Хемчиң (Салчактың) — Эренчин чайзаңга, Тожунуң — чайзаң Бадыга чагырткаш, Кыдаттың албатылары болдурган. Көпсе-Хөл тываларындан тааржыр кижи чок болган ужурунга кодагайтыларның даргазы Аштанның оглу Итэгэлди Хаазут кожуунунуң чагырыкчызы кылып каан. Бо дөрт кожууннарның чагырыкчыларынга «Үгер даа» деп дужаалдарны тывыскан.

Сайн-ноян аймактың өөлеттерниң чагырыкчызы Арабдан ванның албатылары болган Хемчик-биле Бээзи ийи кожуунну Арабданның оолдары Бэйси Цэрэб-биле гүн Дамбый ийиге үлештирип бээр деп турда, Дамбый гүн бузуттуг херек үүлгеткеш, ноян дужаалын база албатыларын хавырткан төлээде, 1765 чылда өске үгер даага ук өөлеттерниң кожуунун дамчыдып бергеш, Хомдунуң Хэбэй амбынынга чарлык ёзугаар чагыртып каан. Ынчаарга биеэги Арабдан ванның кожуунунуң өске кезии Цэцэрликтиң азы Заин-хүрээниң чоогунда Тамир хем унунга чурттап артып калган, ол кожуун Сайн-бойсэ деп ат-биле сурагжаан, ук кожуунга Хемчик урааңхайларының 17 одагалыг (сумулуг) Бээзи кожуун хамааржып чагыртып чүве-дир. Ол сумуга Хемчик кожуунну чайзаң Шыырапка чагырткаш, үгер даа дужаалды тывыскан. Бо кожууннуң кайы-бир моол ноянга дакпырладып чагыртыр дээрге, кызыгаарлаш моол кожуун чок болган төлээде, Урааңхайның «бүгүдениң даргазы» мээрең Манаджабка даандырган. Чазактыг хаан аймактың Мандарваа ванга Маады-биле Чооду ийи сумуну, Чимит Арабдан чазакка Сартыыл сумузун албаты болдурган. Мынчангаш Бээзи кожуунуң 17 сумулары, Маады, Чооду, Шалык, Сартыыл сумулар каттыжып 21 суму болур, а ол суму бүрүзүнге чайзаң, хунду, демчи дужаалдыг дүжүметтерни томуйлаан. Моол кожууннарның чагырыкчылары боттарының чагыргазынга алганы тыва кожуун, сумуларже чыл бүрүзүнде төлээлекчилери — «моол даргаларны» чыл хуусаалыг чорудар апарган.

Төөгү бижимелинде Урааңхайның бүгүдениң даргазынга 1766 чылда Кызыл тук хайырлап тывысканы дээн. Ол база бир чугула айтырыгларның бирээзи.

Кыдатка маньчжурларның төргиделиниң «Цин» (арыг, чырык, амыр дээн сөс) династиязы 1664 чылда доктааган. Бо династияның үезинде кижиниң ал-боду амы-тынынга, хуу өнчүге хамаарыштыр Богда хаанның эргелерин болгаш төргиделин шериг күжү-биле магадылап камгалаар. «Сес тук» дээр армияны баштайында шеригниң-даа, эргелеп-чагырарының-даа бүгү эрге-хүлээлгелерин күүседир дөрт корпус база 5 полк, а полк бүрүзү 5 рота, шеригден үндезилеп тургустунган. Корпустарга баштайында сарыг, ак, кызыл, көк туктарны бергеш, соонда чүгле кожааларлыг шак-ла ындыг туктарны немээн. Бо «сес туктарны» ийи бөлүкке эң дээди үш (сарыг тук, кожаалыг сарыг тук, ак тук) туктуг императорнуң гвардиязынга, а Богданың чарлыы-биле томуйлаан шериг командылакчыларынга күдүкү чергениң кызыл кожаалыг ак, кызыл, көк кожаалыг кызыл, көк, кызыл кожаалыг көк туктарны тыпсыр турган. Мооң ап көөрге, Таңды Тывазының корпус шериинин тугу күдүкү чергениң беш туктуң ийиги чергезинге хамааржыр. (В. Я. Сидихменов. Маньчжурские правители Китая. М. 1985, ар. 19).

Мынчангаш үстүнде сайгарып тайылбырлаан барымдааларны алгаш көөрге, манчы-кыдат эрге-чагыргаларының административ-девискээр хуваалдазын, ёзу-чурумун колониалдыг күчүлелдиң феодал чагыргазы-дыр деп көрүп болур. Ындыг түңнелдиң ылаңгыя бо чылын, «Алдан дургуннуң» тура халышкыны үнгенден бээр 110 чылы боор турар үеде, тыва кижилер ханы медереп көөрү чугула. Чүл дизе, бирээде, алдан дургуннар хосталга, бот-башкарыныр эрге дээш демиселдиң сорулгазын тодаргай билбес турза-даа, ооң эгезин салып, колониал-феодалдыг манчы-кыдат ёзу-чурумну божаннадыр силгээннер; ийиде, аймак-сөөгү, арбан-сумузу-биле тускайланып, бот-боттарындан оспакталып демисел чорударының ажык чогун ук демисел көргүскен; үште, «Кара-Дагны хаан кылыр, Оргу-Шолдү олбук кылыр», «чөптүг эки чагырыкчылыг болур» дигилээр кыйгыларны алдан дургуннар тып чогаадып кагбаан, чон арызынга шагда-ла тыптып нептереэн идея болур-дур. Үргүлчүлелдиг манчы-кыдат төргиделдиң үезинде кыдат, моол, тыва феодалдарының экономиктиг, политиктиг дорамчылалы, төтчеглекчи дойлаашкыны хөреңги-кошкулдуг тускайлаң арат ажыл-агыйларны хоозурадып, оларны баш мунгаш байдалга чедирип, ниитилелдиң социал-экономиктиг байдалын чиңгилендире бээр, ускүлежиишкиннер эпти-ле болгулаар, ындыг үелерде «хөреңги-кошкулдуг, тускай арат ажыл-агыйларының дугайында сагыш човаар, чөптүг эрге-чагырга болза аар» дээр идея массалыг медерелге бо-ла оттуп келир турган. Национал хосталга, бот-башкарыныр эргеже чүткүл чогум шимчээшкин өскүп үнүп орда-ла ук идеяга чоорту дүлдүнүп эсти бээр турган, чүге дизе, бирээде, тыва ниитилелдиң экономиктиг бүдүжү чаңгыс хевирге даянган, ийиде, манчы-кыдат, эрге-чагыргалар Тывага колониал-феодалдыг чагырганы төрел ёзуга үндезилеп тургускан, мооң ужурунда Таңды-Урааңхайның чагыргазын «бот-бүдүштүг эргелел» деп санаар, ынчаар хүлээп көрүп-даа чораан.

1911 чылдагы Кыдат революция, моол хосталгалыг шимчээшкин Тывага манчы-кыдат төргиделди дужур октаарынга таарымчалыг байдалды тургускан. «Баштайгы кыдат үвү» деп адаар шимчээшкин үезинде база Барыын Моолду, Хомду шивээзин хостаар душта, боттарының ноян-дүжүметтери чежемейниң-даа каржыланып турза, тыва араттар ноян-дүжүметтерге удур демисел үндүрбээн. Богда-хаанның орнунга доктааган буржуазы демократтыг Кыдат Республика Тывада феодал ёзуну үндезин өскерилгелер-биле чайлаш чок таварыыр апарганын билгеш, тыва нояннар орус хаанның ёзуже көрнүп, социал даянгыышты тып алыр бодаан. Мынчангаш иштики, даштыкы таарымчалыг байдалдар амдызында чок турда, национал-хосталгалыг шимчээшкин бүгү-ле күштери-биле чаза теп үне албас, национал-хосталга, бот-башкарыныр эрге дугайында идегел кажан-даа ботталып шылдавас турган дээрзин төөгү херечилеп турар.

«Тыва нояннарының төөгүзү» деп бижимел болза Тываның төөгүзүн шинчилээринге, манчы-кыдат богда-хаанның үезинде Тываның социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдалын анализтээринге, төөгүлүг үелерниң болуушкуннарын шын угаазылаарынга дузалаар барымдааларлыг, ховар медээ бүдүштүг документ болур-дур.

Амгы үеде, эртемденнер Тываның төөгүзүнүң чаа үндүрүлгезин белеткеп турар өйде, Тыва Республиканың Чазааның талазындан деткимчени алган түс-түс кожуун чагыргаларының саналдарын ёзугаар «Алдан-маадырларның» тура халышкынының 110 чыл болганын база эрги Тываның төвү чораан Самагалдайны үндезилеп, (хүрээ биле амбын нояның таңмазының — азы чызаан биле чазааның) оран-савазын тудуп эгелээнинден бээр 220 чыл болурун демдеглээр дээш белеткел ажылдары чорул турар үеде, биеэдеги тыва нояннарының төөгүзүн, бо тайылбырлыг болгаш сайгарылгалыг чүүлге кожуп, номчукчуга, ылаңгыя аныяк салгалга бараалгадыр сорулга дүрүм ёзугаар тургустунуп келген.

II. «ТЫВА УЛУСТУҢ БИЕЭДЕГИ НОЯННАРЫНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ» (УРААНХАЙ НОЯННАР ДУГАЙЫНДА БАРЫМДААЛАР). ОЧУЛГА.

Арын 1. Түгээмэл элбэгтиниң Сянь Фынның (1851-1862) чагыргазының алдыгы чылында (1857) таңды-урааңхайлар беш кожуун болуп чораан. Кожууннарны үе-дүптен бээр даргалар баштаар турган чүве төлээде, бо удазында бирээзи мээрең-чаңгы, өске дөрт даргалар үгер даа деп дужаалдыг болу берген.

Канчап, кажан, кайы чылда, каш айда, кандыг хүнде, кандыг чылдагаан-биле урааңхай (тыва) улус арызында хуваалаштыр чарылганыл дээрзин ур үе эрткен төлээде тулуп билир аргажок.

Бо үеге чедип келген барымдааларны ап көөрге, урааңхайлар Кыдатка албатылар болуп Тэнгэрийн тэтгэсэнийн (дээрлерге деткиткениниң) Цян Лунпун (1736-1796) чагыргазы 19-30 хире чылдар (1755-1766) болуп турар хире үеде кирген.

Ол үеде оларны даргалар чагырар, оларның ниити саны 9800 өг-бүлелер (өрегелер) болуп турган.

Кыдаттың албатылары кылдыр хүлээп алган соонда, урааңхайларны дөрт кожуун кылдыр хуваатан. Шеригниң командылакчызы амбынның илеткелин барымдаалааш, дөрт үгер дааларны томуйлаткан. 26-гы чылда (1762) амбынның илеткелинге үндезилээш, дөрт кожуунну эренгейлеп чагырар «Бүгүдениң даргазының» таңмазын хайырлаан. Ынчалза-даа дөрт үгер дааның арызындан «Бүгүдениң даргазынга» шылгаттар кижи тывылбаан. Чүл дизе олар шуптузу моол бижик билбес болган.

Урааңхайларны башкарары-биле мээрең дужаалдыг Манаджаб деп калга кижини чарлык үндүрүп томуйлаан. Бо кижиниң соонда манчы хаан өргээзинден бирги чергениң эргетени Хүмүджабты салгакчы болдургаш, оон дузалакчызынга Дэлэгдажыны томуйлаан.

Арын 2. Урааңхай кожууннарның хөй кезии үгер даа Дажының мурнуу-чөөн талада урааңхай кожуунунуң көжүп чоруур черлери-биле чоок кожалашкак болган.

Манаа, Эрзин биле Самагалдай кызыгаар хараалдарының чоогунга, «Бүгүдениң даргазының» эргелелин тургузар черни шилип алган.

30-гу чылдагы (1766) илеткел ёзугаар «Бүгүдениң даргазы» Дажыга «мээрең» дужаал хайырлаан. Эрге-дужаалды алган соонда, Дажы бодунуң албан-хүлээлгелерин дыка кызып күүседип келген. Ол арызында эргетен Хүмүджаб Урааңхайга 17 чыл болу берген, чүгле 45-ки чылдың (1781) частың башкы айында ол халашкаш, төрээн чуртунче чанган. Хүмүджабтың орнунга дузалакчы Дэлэгдажы арткан болгаш тываларны каш чылдар эчизинде башкаргаш, алдын-дөстүг каракты чүүн сыптаан одага-биле шаңнаткан. Шаңнал алгаш, Дэлэгдажы удавааанда аарый берген. Аарыгның сылдаа-биле Дэлэгдажы таңманы (эргелелди) мээрең Дажыга дужаап берген.

Дажы эргелеп-башкарар талазы-биле шагда-ла шымбай дуржулгалыг кижи апарган, бүгү-ле херектерни эки сайгарып шыдаар, моол бижикти дазыладып дүрген номчуптар турган.

Моон соңгааргы үеде Дажы чылдын-на өлүк албаның чыыр ажылды база албаның кандыг-даа даалга хүлээлгелериң саат чокка шалыпкын күүседир турган. Ооң бүгү-ле төлептиг шынарларын үстүкү эрге-чагыргаларга айыткан дыңнаткан.

51-ги чылда (1787) чарлык-биле Дажыны урааңхайларның чагырыкчызынга томуйлаан болгаш дузалакчы Дэлэгдажыны кыйгыртып апарган. Моон эгелээш урааңхай сөөк Дажы Таңды-Уланың дөрт кожууннарының баштыңы болу бээр.

Ол-ла чылын Дажының оглу Данзынга үгер даа дужаал берген, а 57-ги чылда (1793) Данзынга мээрең дужаал хайырлаан, ооң соонда үр болбаанда ол чагырыкчы болу берген.

Арын 3. 58 чылда (1794) Данзынның хеймер дуңмазы, Седенбал үгер даага томуйлаткан, а 60-гы чылда (1796) мээрең дужаалга четкен.

Седенбалдың оглу Бадыжап Сайшаалт ёроолтиниң (Калбас йөрээлдигиниң), Цзяи Циннин (1796-1821) 11 чылында (1807) үгер даага томуйлаткан, а 22-ги чылында (1818) мээрең дужаалды алган.

Төр-Гэрэлтиниң (Төре-Херелдигиниң) Дао Гуанның (1821-1851) 5-ки чылында (1826) Бадыжаптың биче дуңмазы Ламажап үгер даага томуйлаткан, а чедиги чылында (1828) мээрең дужаалдыг апарган.

Бүрэн-засагтының (Бүрүн эргелигиниң), Тун Чжиниң (1862-1875) 2-ги чылында (1863) Лямажаптың хеймер дуңмазы Шыңдазып үгер даага томуйлаткан, а 4-кү чылында (1865) оон оглу Өлзей-Очур үгер даа апарган, 6-гы чылда (1867) Өлзей-Очурга мээрең дужаал хайырлаан.

Калбас йөрээлдигиниң Цзяи Цзиннин чагыргазының 13-кү чылында (1809) чарлык ёзугаар беш кожуунну доктаадып тургускан (азы бешки кожуун тургустунган).

Күрүнениң сан-хөөзүнден шалыңга төлээри-биле мээреңге 77 лаң болгаш 5 пен (мөңгүнү), дөрт үгер дааларның кижи бүрүзүнге 65-65 лаң мөңгүнү бээр деп доктааткаш, чыл бүрүде бээр болу берген.

Таңды урааңхайларның 5 кожууннары шагдан бээр түс-түзүнде албан төлээр ужурлуг, кижи болгаш малдың тускай чизезин боттары кылыр чораан. Чурттакчы чонунуң санын барымдаалап, олар өлүк албанны арызында үлежип алыр турган.

Албан төлээр өрегелерни мынчаар санап үндүрген:

Мээрең-чаңгының кожууну 147 өреге;
Салчак кожууну 109 өреге;
Арын 4. Тожу кожууну 150 өреге;
Хемчик кожууну 2209 өреге;
Хаазут кожууну 150 өреге.
Шуптузу 2765 өреге.

Үстүнде адаан кожууннарга ыяавыла төлээр албанны хуваап доктааткан. Бир эвес кандыг-бир кожуун ядамыындан дужаар өлүүн төлей албас болза, ол дугайты илеткээр турган. Ынчаарга четпес өлүктү бай өрегелерге төледир ужурлуг болган.

Киш орнунга мал болгаш өске чүүлдүң өлүү-биле төлээрин чөпшээревес турган.

Чыл бүрүзүнде 6 айның 5-те Уласстайда иштики шериглерниң Кол командылакчызы чанчынның эргелелинге 1258 киштиң Үстүүгүже (азы императорга) өргүүрү-биле киирер төлээде, 786 өрегениң өлүк албанныг кылдыр тускайлаан.

Албан төлээр өрегелериниң-даа, киштиң-даа саны кажан кезээде өскертип болбас доктаамал кылдыр тодарадып тургускан.

Моон аңгыда Цзяи Циннин 25-ки чылында (1821) урааңхайларның көжүп чоруур черлеринге даразында калга нояннарның: ван Мандарвааның, Бээзиниң, Хэбэй гүн Сандагдоржбтың, чазак Джигмиддэбдениин 21 одагазының (сумузу) албатылары кады чурттап чорааннар. Бо урааңхайлар болаага үе-дүптен бээр чурттап келген. Ол урааңхай сумуларның чагырыкчылары ыракта болгулаар турган. Албан ужурунда чоокку кылыда оларның эргетеннери бүгү урааңхай чурттакчыларының аъш-чеми болгаш аът-хөлү-биле хандыртыныр турганнар.

Арын 5. Түс черниң чаңгылары: Өкөр, Бүргүт, Бармад, Төрү олар 21 сумуну эргелеп-башкарар черниң ниити база канцелярия чарыгдалдарынга болгаш өртээл чарыгдалдарынга киириштирер дугайында айтырыгны мээрең Бадыжаптың мурнунга тургускан. Мооң харыызынга Бадыжап шагда-ла, ооң мурнунда эргелелге тургулаан мээреннер Дажы биле Седенбал бейлиниң үезинде. Кол командылакчы чанчын оларның бүгү-ле херектеринге киржир, оларны камгалап-карактаар, албан аайы-биле оларның кайы-даа талада чагырыкчылары-биле харылзаазын деткиир, янзы-бүрү албан бижиктерин чедирер силер деп дужааган чүве деп, оларга тайылбырлаар ужурга таварышкан.

Мандарваа ван болгаш хараалдарда олурар өскелериниң-даа албатыларындан чарыгдалдарга киириштирер үндүрүгнү мурнунда тыртпайн турган, ынчалза-даа чарыгдал өскениин, оор-суктуң келерээниң барымдаалааш, ажыл-херектер чаа чорууштарны болгаш немелде чарыгдалдарны негей берген төлээде, Бадыжап чанчынның мурнунга эргелеп башкарар черниң чарыгдалдарын деңнештир оларга онаарын дилээн. Өске улустуң албатыларынга ындыг үндүрүгнү мурнунда онаавайн турган төлээде, оор келерээн ужурунда оларның күзели-биле черле төледир апарган туюлду, чарыгдалдарны ожаап көргеш, ындыг-даа болза оларның эдилеп чораан эргезинге барымдаалааш, таңма черниң чарыгдалының кезиин оларга онаар дей берген таварылгада бүрүзүнде тургустунуп келген байдалды көөр болгаш өртээлдер чарыгдалдарынга киириштирбес деп чөпшээрелди берген. Оларның көжүп чоруур чурттунга оор-сук болганда, аргышкан дүжүметтерниң (**Арын 6**) чарыгдалдарын ук албатыларга онаап төледир апарган. Бо дүрүмнү үндүртүлгэ болдуралы-биле тускай дептерге данзылап киирген.

Цянь Лунпун 23-кү чылында (1759) таңды-урааңхайлар кодагайтыларның мурнуу-чөөн талазының чагырыкчызы ван Чингүнжабтың албатылары турган. Ол чылда ван Чингүнжаб тура халышкын үндүрген, ооң ады төөгүде Шыдар-ван боор алдаржаан.

Цянь Лунпун 24-кү чылында (1760) оон албатылары Кыдаттың албатылары болу бээрге, оларны дөрт кожуунга хуваагаан. Ол-ла чылын Тес-Хем урааңхайларының даргазынга чайзаң Дажыны, Хемчикке — Чайзаң Эренчинни, Тожуга — Чайзаң Бадыны түс-түзүнде томуйлаан.

Көпсе-Хөлдүң урааңхайларындан тааржыр — чайзаң азы үгер даа болгу дег кижи тывылбаан. Мооң ужурунда кодагайтыларның үгер даазы Аштанның оглу Идегелди шилип томуйлаан. Үстүнде адаан дөрт кижини үстүкү черлерге киирип, үгер даалар кылдыр балылаткан. Мынчангаш олар түс-түзүнде болуун кожуунун чагырар болу берген.

1. Тес-Хемниң урааңхайлары — Мээрең-Чаңгының кожууну.
2. Хемниң — Салчак кожууну.
3. Тожу-Хөлдүң — Тожу кожууну.
4. Көпсе-Хөлдүң — Хаазут кожууну.

Хемчик биле Бээзи ийи кожуун үгүнде Сайын ноян аймактың Өөлеттиң Арабдан ванның албатылары чораан. Ол шагда Сахил-Даргал батаар түс-түзүнде сумуларга чарлынган урааңхайларны чагырып чораан.

Арын 7. Мооң соонда (7). Цогтбатар чанчын болу бергенде, ооң оглу Шарда бейлиниң Арабдан ванның оолдары Цэрэб бейси биле Дамбый гүнну аңгылаар төлээде ыткан. Дужаалда айытканы болза оларга албатыларны хуваагаш, ийи тускай кожуунну тургузар дээн.

Цян Лунпун 29 чылында (1765) Өөлеттиң Дамбый гүн бурууудай бээрде, оон ноян дужаалын дүжүргеш, албатыларын хавырган. Бир-ле моол дүжүмет албатыга үгер даа деп дужаалды бергеш, кожуунну эгелеп чагырар таңманы анаа тывыскан. Чарлык ёзугаар бо кожууннуң он сумузун Хомдунуң Хэвэй-амбынынга чагырткан.

Тывага чоок кожууннарның бирээзинге оларны капсыра чагыртыр дугайында база ында айыткан. Чоогунда кандыг-даа моол кожуун тывылбаан. Бүгү-ле моол кожууннар кызыгаардан ыракта болган. Тываларның чагырыкчызы Манаджаб мээрең-эн-не чоогу-дур деп дыңнаткан. Мынчангаш бо урааңхайларны чарлык ёзугаар Манаджабка чагырткан.

Эде тургускан соонда чарлык ёзугаар Таңды-Уланың дөрт кожууннарынга «Бүгүдениң даргазы» деп эргелелди доктааткаш, ооң чагырыкчызын мээрең-чаңгы дужаалдыг болзун дээн. Бүгүдениң даргазы деп таңманың тыптып келген ужуру мында болур-дур.

Хемчиктиң үгер даазы Шара он сумулуг болган. Мандарваа ванның албатылары урааңхайлар Маады биле Чооду деп ийи суму болган.

Бээзиниң албатылары деп мынчага дээр 17 сумуну санаар, Хэбэй гүн Сандагдоржунуң албатызы деп Саллан аймаан санап көрген. Чимит-Арабданның чазааның албатызынга чаңгыс Сартыыл сумузун хамаарыштырган.

Арын 8. 21 суму бүрүзүнге бир-бир чайзан, хунду азы демчи деп адаар дүжүметтерни томуйлаан. Оларның бактаап чагырган кожууннарның чагырыкчылары чылдын-на болуун төлээлекчилерин чыл хуусаалыг даргаладып чорудар турган.

Чанчын черинден чургааннарның кызыгаар эргиир соруглалыг чоруктары, дүжүметтерниң үзүктел чок аргыжылгазы, бижик чедирилгези, чызаан черниң чарыгдалдары, өртээл — бо бүгүдеп Бадыжап мээрениниң дөрт кожуунунуң эктинге аар чүък болуп турган ужурунда чаңгылар 21 сумуга чарыгдалдарны үлештир чүктедир дугайында айтырыгны ооң мурнунга тургускан. Мээрең Бадыжап бо дугайты чанчынга бараалгап дилег киирген. «Бүгүдениң даргазының» эргелел черниң база чызаан черниң чарыгдалдарын аргажып төлежир төлээде, калгаларга чагырткан дөрт кожуун урааңхайлардан шыдаар шаа-биле киириштиринер деп дужааган.

Оларның көжүп чоруур черлеринге оор-сук дээш, өске-даа херектер үнер бөрзе, «Бүгүдениң даргазының» эргелелинден аъткарып ыткан дүжүметтерниң аай-дедир аргыжарынга үнген шуулделди ол урааңхайларга онаап төледир дээн. Өртээлдер чарыгдалындан оларны хостап каан.

Шаң ындыг доктааалды Сайшаалт йөрээлдигиниң 5-ки чылында (1801) үндүрген. Өске чүзүн-бүрүн немере үндүрүглерин хорул каан.

МЭЭРЕҢ-ЧАҢГЫГА ТУКТУ ТЫВЫСКАН

Ынай-бээр чорук кылырда, походтар үезинде урааңхайлар тук чок чоруур, ындыг байдал оларга дорамчылалдыг, оларны хомудадып чуул апарган. Мынчангаш олар чанчынның мурнунга ээрежип дилээннер. Цян Лунпуң хааннаашкынының 30-гу чылында (1766) Чанчынның илеткелин ёзугаар Богда хаан черинден урааңхайларны тускай ыяш сыптыг Кызыл тук-биле шаңнаан.

Спорт

АЛЫШКЫЛАРНЫҢ ХҮНҮ

«Азия төвү» шаңнал дээш хостуг хүрешке делегей чергелиг маргылдаа «Хүреш» стадионунга доозулган соонда турнирниң тиилекчилеринге болгаш деңзи бүрүзүнге ийи-үш дугаар черлерни ээлээн мөгелерге шаңналдарны, чамдык спонсорларның тускай шаңналдарын спортчуларга байырлыг байдалга хөй чон мурнунга тывыскан.

«Азия төвү» шаңнал дээш маргылдааның соонда эртип турар Тываның профэвилелдериниң «Найырал» шаңналдары дээш чаңчыл болган национал хүреш маргылдаазы эгелээн. Бир эвес хостуг хүреш маргылдаазын шоолуг хөй кижи сонуургап келбээн-даа болза, тыва хүрешке барык стадион долу көрүкчүлер, «аарыкчылар» чыылган.

Шилиндек 64 мөгениң хүрежинге Кызыл хоорайдан аңгыда районнарның, Моолдуң Кобду болгаш Убса-Нур аймактарындан, Красноярскиден, Дивногорскиден шырак начыннар чыылган.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы, маргылдааның оргкомитединиң даргазы Б. С. Шырап тыва хүреш маргылдаазы эгелээриниң мурнунда спортчуларга, келген аалчыларга болгаш стадионда чыылган чонга байыр чедирип, чүве чугаалаан.

Стадионга мөгелерниң парадының үезинде Тываның күрүне тугун кезек спортчулар киискиди көдүрүпкен. Туг көдүрүп турар үеде Тываның Күрүне Гимни чаңгыланып турган болза улам көрүштүг, кижилерниң сагыш-сеткилинге улам чоргааранчыг-даа болур турган ийик. Ындыг-даа болза ол черле чоокку үеде болу бээр дээрзинге чон идегеп турар. Ону Тываның культура ажылдакчылары, республиканың парламентизи дөмей-ле шиитпирлептер, ажырбас.

«Алдан-дөрттүң» бирги долгандырыг салыында шыырак-шыырак мөгелер бот-боттарынга удур таварышпаан. Ындыг-даа болза «мөгениң майыы кадырык» дээн ышкаш, суббота хүнүнде Ээрбекке болган 50 ажыг кижи киржикчилиг тыва хүреш маргылдаазынга шүүп каан келир үениң аныяк башкызы Бежендей Күжүгет Чадаанадан келген Анатолий Монгушка үр болбаанда октадыпкан. А Маадыр Монгуш бир мөгеге буттаткаш, база «чоруй бар часкан» үелер тургулаан.

Моолдуң күрүне начыны, Убса-Нур аймактың Улаангом школазында башкы, спорт мастери Тормонх Донров Тывага каш-даа удаа кээп хүрежип чораан. Ол шаңналдыг-даа черлерни удаа-дараа ээлеп келген. Баштайгы салыгда ол Эрзинниң төлээзи, хостуг болгаш национал хүрештерге спорт мастери Александр Чадамбаны чиик октааш, стадион төвүнде тукту долгандыр девээш, аңаа мөгейип кааш, таваар олудунче шошкуп чоруй баарга, чараш-даа чорду. Чадаанадан келген сураглыг мөге Алексей Хомушку база ынчалды. Ындыг-даа болза Владимир Биче-оол ол чаңчылды тыва мөгелер сагыыр ужурлуг деп чарлап олурда-ла, чамдыктары ону черле күүсетпес чорду. Азы бир болза хүреш мурнунда ону өөредип, мөгелерге чаңчыктырар турган чадавас боор.

Моолдардан аңгыда келген аалчылардан чүгле Красноярскиниң болгаш Дивногорскиниң мөгелери Андрей Шалохонов биле Андрей Зубов олар тыва хүрешке күжүн шенээр деп шиитпирлээш, кайызы-даа бирги салыгда чиик октатканнар. Ынчалза-даа олар тыва хүреш девиин күүседир дээш стадионга дыка кысканнар. Харын-даа оларның чаптанчыг шимчээшкиннерин чон каткы-хөг-биле, байыр чедиришкини-биле өөрүп хүлээп ап турган. Каткы бажы каткан эвес, каткы барда кадык эки дээрзинде база ужур бар. Тываның национал хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар бо мөгелерге тускай шаңналдарны тывыскан.

Ийиги салыгда Улуг-Хемниң Хайыраканга чоокта чаа шүүлген Маадыр Допуй-оол Чадаанадан келген дуржулгалыг мөге Владимир Ооржакка бо удаада октадыпкан.

Моолдуң чаан мөгези, Кобдудан келген Дорж Балсанны Чөөн-Хемчиктиң шырак мөгелериниң бирээзи Алдын-оол Куулар чиик салган. Өвүрден сөөлгү үеде шоолуг хүрештейн келген сураглыг мөге Орлан Кызыл-оол ИХМ-ниң спортчузу Эдуард Балчый-оолду солагай тала-биле долгааш, кончуг чараш октаан.

Ийиги салыг үезинде Тес-Хемден Сүктер Шимет биле Моолдуң Тормонх Донров олар 40 минута хире хүрешкеннер. Бир чай аразында Сүктер чартыктааш, октаар часты. Чадап кааш салдынчыпкаш, соок суг дилеп ижип алгаш, база катап тутчуп кирген соонда, шоолуг үр болбаанда-ла хей арга ажыглааш, Сүктерни моол мөге черге дискектендирипкен.

Үшкү долгандырыгда он алды мөге арткан. Өвүрден Эдуард Доңгак кемдээшкиниң дээш улаштыр хүрешпейн барган. Ол субботада Ээрбекке Б. Күжүгет-биле үжүрлешкен турган. Ынчангаш бо удаада хүрежиниң уламчылаар арга чок болган.

Моолдуң аймак начыны атты чаалап алган Амир Монгуш Кызылдан Анатолий Монгушту октап алгаш, үшкү салыгже кирген. Орлан Кызыл-оол Владимир Монгушка буттадыпкан. Чадаанадан келген Алексей Хомушку педагогика институдунуң студентизи аныяк мөге Сангак-оол Ооржак-биле үр хүрешкеш, сөөлүнде күжү төнүп, харыксырап келгенинден, колдуу-ла боду олура дүшкен. Хүрежиниң мурнунда доктаамал белеткенип, мага-боттуң ниити байдалдарынче кичээнгей салбас чорук чедиишкин чок чүүлдерге чедирер болгай. Алексейни көрүкчүлер, спорт ажылдакчылары сактып-ла тур боор, шериг чоруур мурнунда республика хүрежинге кайы хире тудуп чоржук. Чараш-ла турган эр!

Өвүрнүң кончуг шыырак аныяк мөгелериниң бирээзи Чимит Куулар моол мөге Т. Донровту үр-даа болбаанда чиигни-биле арыг-ла салды. Тормонх Тывага хүрежип чораан бо бүгү үелеринде ындыг чиик, ындыг дүрген октадып-даа чорбаан. Ындыг-даа болза моол мөгелер бистиң спортчуларывыстан сөөлгү чылдарда дыка сестир апарган деп чугаа база бар болдур ийин. Хат чокта сиген бажы шимчевес дээр болгай. Аяс канчап чоокта чаа Улаангомга аныяктарны шуптузун «чаңгыс черге чыып кааш», келген ийик! Амир болгаш Бежендей олар база-ла моолдарны сезиктирипкен болдур ийин.

Бо салыг соонда республиканың улус өөредилгезиниң болгаш эртем албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы М. Ч. Ооржак моол башкы Т. Донровка тускай шаңналды тывыскан.

Сөөлгү үеде кандыг-даа чергелиг маргылдаалар, оюн-тоглаа эрттирерде спонсорлар улуг дузаны кадып турар апарган. Ынчангаш бо хүреш үезинде эвээш эвес спонсорлар боттарының ха-дуңмазы, дөргүл-төрели азы чаңгыс чер-чурттуу дээш хөй акша-төгерикти салып турар апарган. Манаа база ындыг болган. Чижээлээрге, Каа-Хемден чылгычы Олег Лакпаа бир эвес Геннадий Монгуш шүглүр болза, ээр-чүгенниг аът салырын дыңнаткан. А бир эвес Кызылдың педагогика институдунуң мөгези Амир Монгуш шүглүр болза, Владимир Хөлчүк 200 муң рубльди салырын аазаан. Тыва Республиканың улус депутады, ИХМ-ниң полковниги Сергей Санчай болза, Аяс шүглүрге 500 муң рубльди бодунуң амы-хууда курлавырындан тыпсырын чарлапкан.

Дөрткү салыгда 8 эң шыырак мөге арткан. Ол дээрге Аяс, Владимир, Амир, Маадыр болгаш Геннадий Монгуштар база Алдын-оол Куулар, Бежендей Күжүгет болгаш студент Сангак-оол Ооржак олар-дыр.

Бо салыгда Геннадий Монгуш Алдын-оол Кууларга таварышкаш, буттадыпса-даа, арга-хоргазын ажыглап тургаш, удурланыкчызын октап алгаш, чартык финалче кирген. Амир Монгуш Чимит Кууларга арыг салдырган, В. Монгуш М. Монгушту чер даяндырыпкан. А Аяс студент С. Ооржакты бир бүзүрелдиг аргазы-биле октаан.

Хүрештиң спонсорларының бирээзи, хоорайның кооперация садыының директору Октай-оол Бадан-оол студент С. Ооржакка база тускай шаңналды тывыскаш, чедиишкиннерин күзээн. Республиканың иштики херектер министри, милицияның генерал-майору Владимир Кара-Сал болгаш оон оралакчылары Сергей Монгуш, Дадар-оол Куулар олар Аяс Монгушка хөй акша өртектиг тускай белекти тывыскан. А Чимит Кууларга коммерсант Дидим-оол Доңгак 100 муң рубльди шаңнал кылдыр берген. Кызылдың чурттаалга төезиниң ажылдакчызы Роза Маспык-оол акызы Алдын-оол Кууларга 100 муң рубль акшаны шаңнал кылдыр тутсу каапкан.

Бо хүрешке 5-8 дугаар черлерни үлешкен мөгелер Алдын-оол Куулар, Амир Монгуш, Маадыр Монгуш болгаш Сангак-оол Ооржак оларга маргылдааның шаңналдарын хостуг хүреш федерациязының даргазы, республиканың улус депутады, хоочун мөге Владимир Сүге-Маадыр болгаш профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң харыысалгалыг ажылдакчылары тывыскан. Геннадий Монгушка болгаш Чимит Кууларга тускай шаңналдарны хоочун спортчулар Кушкаш-оол Ховалыг, Кызыл-оол Лайдып олар база тывыскан.

Сөөлгү дөрт мөгениң салыынга Аяс — Чимитти амалап алгаш, үр болбаанда арыг октаан. А Владимир Монгуш Геннадий-биле элээн тутчуп чоруй, чай аразында майгыпкан. Геннадий биле Чимит олар (III-IV) 30-30 муң рубльди шаңналга алган. Ынчангаш бирги чер дээш ийи алышкы түңнелинде хүрешкен. Ол аразында чартык миллион акша аазапкан депутадывыс Санчай элээн дүвүрел-биле хүрешти көрүп оргаш, «А халак, ам-на шынап беш чүс муңну алзырым ол-дур» деп шала баштактаны аарак чутааланып орган. Шынап-ла, ол хевээр болган — Аяс шүүлген!

Республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң кол шаңналы — 70 муң рубльди оон даргазы Ш. П. Куулар Аяска тывыскан. Үжүүрлешкени дээш Владимирге 50 муңну Ш. Д. Куулар тывыскан. Оон аңгыда ийи алышкының дуңмазы Айлана болгаш күдээзи Артаа Ондарлар 40-40 муң рубльди база шаңнал кылдыр берген. Ам бодап көрүңерем, чеже акша алган болуп турар-дыр!

Турцияның «Заман» солунунуң база бир төлээзи, Тывада бо хүннерде аалдап келген Садеттин Башер чон мурнунга чүве чугаалааш, шүүлген мөге А. Монгушка 100 долларны тывыскан. А чүс доллар дээрге, бо хүннерниң рубль-биле деңнээрге, барык 90 муң хире рубль болуп турар. Келген аалчы аңаа мөге алышкылар-биле тураскаалга тырттырып алган.

«Найырал» шаңналы дээш маргылдааны эрттиреринге республиканың профэвилелдери, ооң рескомнары, ылаңгыя ук албан черниң спорт ниитилели, республиканың спорт комитеди, судья коллегиязы эки ажылдааның демдеглээр бодаан мен. Бо хире берге, нарын үеде шак мындыг чергелиг улуг маргылдаалар организастаары белен эвес херек-тир. Моон алгаш көөрге, национал спорт, оон үндезин хевирлери бистиң республикада сөөлгү чылдарда улам сайзырап, мөгелерниң болгаш спортчуларның мергежил өзүлдези улам сайзырап турар дээрзи билдингир. Ооң-биле чергелештир бо бүгүнү деткип, материалдыг болгаш сан-хөө курлавырлары-биле дузалажып турар деткикчилеривиске, хоочун спортчуларга, көрүкчүлерге өөрүп четтиришкинниң мөгейиин кылыр ужурлуг бис.

Мөгелер-даа шыырак-тыр, шаңналдар-даа чедер-ле-дир! Бо бүгү улам сайзырап, мендип-ле турар болзун, өршээ бурган!

Виктор КАРА-САЛ.
«Шынның» корр.

Культура амыдыралы

ДЫҢНАП ХАНМАС ЫРААЖЫМ

Журналист эвес-даа болзумза, сагыш-сеткилимге дээпкен чүвени бижиптер чаңчылдыг кижи мен. Бо удаада оон бээр 10-даа чыл эрте берген боор, культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг сесерлиинге дыштаныр хүнде кылаштап чор бис. Ногаан театрга концерт белеткели болуп турган чүве. Орус ыры «Катюшаны» кайгамчык тааланчыг, чараш үн-биле бир кижи ырлай бээрге, шуут кайгап бодандым. «Катюшаны» ырлап турар артистерни дыңнаан-на кижи болгай мен, ынчалза-даа мындыг арыг, хоюг, мөңгүннелчек, чиргилчин дег чараш үн-биле ырлаан кижини бир дугаар дыңнап турарым ол. Төндүр дыңнапкаш, ырның дыңналгазы уунче, өөм иштин безин каапкаш, маңнаплатым. Ногаан театр даштынга чедип келгеш тур мен, эжикти бир аныяк эр кижи тыртып алган тур. Ооң иштинде көрүкчүлер-даа чок.

— Өршээп көрүңерем, ам чаа-ла «Катюшаны» кым ырлады? — деп айтырдым.

— Бисте репетиция болуп тур — дээш, аныяк оол мени тоовас болду.

Херим өттүр база катап диледим. Ол түвексиие берген хевирлиг — Надежда Куулар-дыр—дей-дир. Ону дыңнааш, мээң өөрүшкүм, чоргааралым хайныгып, өөм ээзинге Надяның ада-ызыгуурун бар-ла шаам-биле төөгүп бердим. Дораан бижиптер дээш, демир-үжүк, саазынга-ла бардым. Сагыш-сеткил көдүрлүүшкүнде турда, кандыг-бир чүвениң дугайында бижиирге амыр-ла болгай. Чагаамны хаптааш, редакцияже чорудуптум. Ол-ла хевээр сураг барган чүве ийин. Ынчан мээң сеткилим хомудап эртип калган.

Надежда Кууларны дыңнап ханмас мен. Кайгамчык үнүг ийин. Чаңгыс чер-чурттуу, чогаалчы Сарыг-оол Кууларның чүүлүн номчааш, сеткилим ханып, өөрүшкүмнү илередип, бүтпээн күзелимни оода ам чырыдып көөрүн редакциядан диледим. Бо каш одуругларны тураскааттым:

Хөндергейниң суун ижип,
Хөлбең ногаан шыгын базып,
Чараш-дажын сайзанактап,
Чадаган дег үнүг болдуң.
Аваң сени чаяап төрээш,
Аялгазың кады шаңнаан,
Чаяаттынган салымныг сен,
Чараш кызым, идегелим.
Кидирээштиг берге өйде
Кижи чүрээн тааладып көөң,
Дыңгылдай дег хоюг үнүң,
Дыңнап ханмас ыраажым сен.

Июнь 5-те болур чогаадыкчы кежээңге күзелдиним-биле чедер мен. Харын канчап билет тып алыр чүве ийик.

Алдын-кыс САРЫГЛАР.

САЛЫМ-ЧАЯАН СОРУНЗА ДЕГ

Ырак болгаш кадыр-берт Мөңгүн-Тайга районнуң чонунуң ортузунга культура-массалыг ажылдарга эвээш эвес чылдарның дургузунда идепкейлиг киржип келген, ындынныг ырлаар, аянныг шүлүктээр, уран-чечен солун чугаалар, каттырынчыг, шоодуглуг кожамыктар күүседир, хөй янзы салым-чаяанның бот-тывынгыр артистер Хунан-Кара Даржаевич Хертек биле Екатерина Мөңгештеевна Самыя олар амгы үеде районнуң төп Культура бажыңында методистер болуп ажылдап турар. Аныяк-өскенни боттарының ол ынак ажылынга хаара тудуп турарындан ук культура одааның ажыл-херектери кончуг сонуурганчыг, улуг-даа, бичии-даа кижилерге дөмей-ле улуг ажыктыг болуп турар. Ынчангаш ол культура одааның чурттакчы чонга бараалгаткан оюн-концерти, көрүлде, конкурс, фестиваль болгаш өске-даа культура-массалыг ажылдары чоннуң сонуургалын хайныктырып, улам-на хөй кижини хаара тудуп, оларның дыштанылгазының эң-не бедик эстетиктиг негелделерин хандырып шыдап келген.

Чүге дээрге оларның организакчылары болгаш кол күүседикчилери чүгле Хунан-Кара биле Екатерина Самыя боттары эвес, ында ортумак школада ыры-хөгжүм башкызы, аныяк бот-тывынгыр композитор Олег Түндешев база ол школада танцы башкызы Куулар Кара-оол, уран чүүлге хандыкшылдыг ажылчын аныяктар Аңгыр-оол Салчак, Өшкү-Саар Даагын, Ролия Чындың-оол, Анатолий Коңзай, үстүкү классчылар уран талантылыг угбашкылар Жанна биле Буян Демчиктер, Кара-Сал Айсуу олар болгаш өске-даа хөй санныг активчилер боп турар. Оларның хөй кезии пианино, баян, гитара, дошпулуур, игил, бызаанчы, домра болгаш өске-даа хөгжүм херекселдеринге нота ёзугаар ойнап билир, ёзулуг хөй талалыг күүседикчилер боп турарындан оюн-концерт көргүзүглери бедик утка-шынарлыг, чонга сонуурганчыг. Оларның боттарының чогааткылаан чаа ыры-хөгжүм аялгалары, танцы-самнары, оюн-баштактары чүгле төрээн районунуң культура одагларының сценаларынга, хойжу бригадалар төптеринге чаңгыланып турар эвес, а республика фестивальдарынга, конкурстарынга база аянныг, ындынныг дыңналып, солун-сеткүүлдерге парлаттынып үнүп, хөй муң көрүкчүлерниң сонуургалын хайныктырып турар.

Маңаа бадыткал кылдыр оларның чамдык чаа ыры-аялга чогаалдарын адап көрейн. Олег Түндешев педиатр эмчи Зоя Доңгактың сөзүнге «Төлдеривис», Ак-Довуракта Чодураа Кыргыстың сөзүнге «Башкымга», Чадаанадан Ондар Аракчааның сөзүнге «Чайнай берди», а бот-тывынгыр композиторлар Аңгыр-оол Салчак бодунуң сөзүнге «Ава турда», «Чоргааралым», Салчак Молдурганың сөзүнге «Чаңгыс классчы ынакшылым», Куулар Кара-оол бодунуң сөстеринге «Мугур хемим», «Өскүстүң ыры» деп ындынныг чараш, хөглүг, тааланчыг аялгаларлыг ырларны чогаатканнар.

Оон аңгыда бот-тывынгыр артистер, музыкантылар чүгле ыры аялгалары чогаадыр эвес, оларны боттары бедик уран-мергежилдиг күүседип, чонга нептередип турары-биле көрүкчүлерниң улуг хүндүткелин, чоргааралын чаалап ап келгеннер.

Доңгак Орлан ол көдээ Культура бажыңында «Даң хаяазы» деп эстрада-көргүзүг бөлүүн эки удуртуп келген. Ооң кежигүннери Кара-оол Куулар, Радик Маркос, Созур-оол Чимис, Орлан Доңгак олар ырлаар, сыгыртыр, каргыраалаар, танцылаар, янзы-бүрү хөгжүм херекселдеринге ойнаар уран талантылыглар.

Ындыг уран-чечен, салым-чаяанның аныяктарның салдарындан ында школа башкылары Май-оол Хертек, Саяна Хертек, «Малчын» коллективтиг ажыл-агыйның малчыннары Өшкү-Саар Даагын, Ролия Чындың-оол, «Сайзанак» уруглар садының кижизидикчилери Чамбал Дугул-оол, Анатолий Коңзай болгаш өскелер-даа көдээге бот-тывынгыр уран чүүлдүң идепкейлиг киржикчилери апаргылаан. Ынчангаш район төвү Мугур-Аксы суурга организастаар уран чүүл көрүлделери, байырлалдар хөй янзы спортчу маргылдаалар-биле чергелештир эртип, көдээ чурттакчы чоннуң ёзулуг хөй киржикчилиг байыр-наадымы болуп турары чаңчыл апарган.

Мөңгүн-Тайганың уран талантылыг бот-тывынгыр артистери ол район-биле чарыштыг Чаа-Хөл районнуң кожуун чагыргазының ажылдакчыларынга солун, хөй янзы программалыг концертти көргүскен. Ийи кожууннуң аразынга чарыш, кады ажылдажылга чүгле ажыл-агый эвес, а уран культура, спорт адырларын база хаара тудуп, ийи кожууннуң чонунуң сагыш-сеткил, күш-дамыр, культуразын моон-даа соңгаар байыдар.

Анай-оол ДАРЖАА.
Журналист.

ДООЗУКЧУЛАРГА ЧАЛАЛГА

Барыын-Хемчик районнуң Аксы-Барлык ортумак школазының 1958 болгаш 1973 чылдарда доосканнарны бо чылдың июнь 12-де ол-ла школаның чанынга кээп чыглырын ужуражышкынның организастакчы комитеди чарлап тур.

* * *

Эрткен неделяда Шолбан-оол Маадыр-оолович Хертектиң адынга тывыскан чолаачы шынзылгазы болгаш күрүне дугаары 29-04 ТВМ «ГАЗ-53» автомашинаның техниктиг талону читкен, ынчангаш ону тыпкан кижини, шаңнал алыры-биле дараазында адреске эккээрин дилеп тур бис: **Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу (пассажир АТБ-зиниң чаны) № 34, телефон № 3-79-37.**

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Хүндүлүг угбавыс **Валентина Самдановна ДАНДАР** июнь 3-те 50 харлаар. Ол Тес-Хем районнуң Самагалдай суурунда ажылдап, чурттап чоруур. 3 оол, 2 кыстың төлептиг ынак иези. Угбавыс эмнелгеде улуг эмчи сестразы болуп хөй чылдарда ажылдап келген.

Бис бичии турувуста ававыс чок апаарга (ынчан улуувус 14 харлыг, а хеймеривис чүгле 3 хар иштинде турган) угбавыс, честевис Виктор Сааяевич Дандар акызының 6 ажы-төлүн боттарының ажы-төлүнден ылгал чокка азырап, өстүрүп, эртем-билигге чедирип, өөредип, кижизидип, өглеп-баштап кааннар. Ам-даа оларның буянныг ачы-дузазын көрүп чор бис.

Ынчангаш иевисти солаан хүндүлүг эргим угбавыска четтиргенивисти илеретпишаан, төрүттүнген хүнүн таварыштыр аас-кежикти, кадыкшылды, ажыл, амыдыралынга чедиишкиннерни база ол аныяк, чараш хевээр артарын, узун назы назылаарын күзедивис.

Дуңмалары: Рая, Маадыр, Валя, Варя, Клава, Каадыр, кенээттери: Зоя, Света, күдээлери: Коля, Сергей, Володя база дуңмаларының ажы-төлү.

РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергиини, Бай-Тайга районнуң «Тээли № 3 ортумак школазының башкызы

Барынмаа Салчаковна
АК-ХУУРАКТЫҢ

53 харлап чорааш мөчээнин Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозу, районнуң өөредилге килдизи дыңнатпышаан, оон чоок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

КИНО

ИЮНЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Кулданыгдан хосталган Геркулес»** 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50 шактарда; **Видеозал: «Согур хоойлу»** (Индия, 2 сериялыг) 12.20, 15.20, 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Шаолинь замогу» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Пифтиң солун ужуралдары» 9.00, **«Үштүң чүректери»** (2 сериялыг) 10.20, 14.10; **«Тепекпейлер»** 17.50, 19.10 шактарда.

Сүт-Хөл район чагыргазы, районнуң көдээ ажыл-агыйы эргелели мал аарыгларынга удур демисел чорудар эмнелгениң эмчизи

Фекла Сувановна
МОНГУШТУҢ

41 харлыында хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

ХАМНААР ЧОРУК

Тывалар ийи чүдүлгелиг чон. Бурунгу үелерден бээр хөгжүп келген хамнаар чорук Тывага XX чүс чылдың 20-30 чылдарынга чедир кадагалаттынып келген. Тывага эгелээн хувискаал болгаш ханныг репрессиялар сарыг болгаш кара шажыннарга улуг когаралды чедирген. Хам, ламалар тарай сывырткан.

Тываларның хамнаар чорууунуң дугайында баштайгы дыңнадыгларны Ураанхай крайга кээп чораан орус шинчээчилер Г. Е. Грумм-Гржимайло биле Ф. Я. Кон оларның отчеттарында бижээн. Тываларның чүдүлгезиниң дугайында чүүлдерни Н. Ф. Катанов база чыып бижээн. Тывага хамнаашкын дугайында ханы шинчилел ажылдарын В. П. Дьяконова, С. И. Вайнштейн дээн чижектиг эртемденнер кылып чорутканнар. Төөгү эртемнериниң кандидады, улустуң чогаалчызы, Тыва Республикада хамнарның «Дүңгүр» ниитилелиниң Президентизи М. Б. Кенин-Лопсан орус, тыва дылдарга тыва хамнарның төөгүзү болгаш оларның алгыштарының дугайында кончуг үнелиг хөй ажылдарны кылган болгаш кылып-даа турар. Тыва дылда кара шажын дугайында бижиттинген ажылдар кончуг эвээш болгаш эң чугула херек.

Хамнар сүнезиннер, аза-четкер, шулбустар-биле дорт харылзажып ажылдаар чүве болганда, оларны кара шажын кижилеринге хамаарыштырар. Хамнарның өөредиин ёзугаар үстүү оранда 33 азы 9 дээрлер бар. Ында Курбусту хаан саадап олурар. Үстүү оранда каң мага-боттуг дээр оолдары азарлар база хоорлар деп кижилер чурттап турар. Чаңнык дүжүрүп диңмирээр Кудай-Хайыракан азы Улу-Хайыракан база үстүү оранда амыдырап турар. Алдыы оран 18 каъттардан тургустунган. Ында Эрлик хаанның аза ораны бар. Аза оранының каржы шулбустары ортаа оранда амыдырап турар кижилерже, дириг амытаннарже янзы-бүрү аарыгларны чорудуп турарлар. Алдыы оранга 12 оруктарны дамчыштыр чедип болур. Аза оранында азаларның ниити саны 999. Күштүг хамнар боттарының хуулгаазын салым-чаяанын үстүү орандан алыр. Челээштиң бир ужу чамдык кижилерге дээптерге, тыртар аарыгдан аараан сөөлүнде хамнаар салым-чаяан оларга тыптып болур.

Хамнарның чаяан-дөзү хам өгбелеринден, чер ээзинден, суг ээзинден, аза-четкерлерден, каржы шулбустардан (албыстардан) азарлар база хоорлардан укталган болур. Хам өгбелеринден чаяан дөзү укталган хамнар күштүг, ёзулуг хамнарга хамааржыр. Албыстардан укталган хамнар ук чок хамнарга хамааржыр. Хамнарның хамнап тургаш эндевес эң кол чүүлдери: баш бурунгаар болу бээр хай-бачытты арылдырып чайладыры, аарыглар эмнээри, өлген кижи хонуу эрттирери, читкен мал-маган тывары, мал ыдыктаары, от, суг бажы, бүга, ыяш дагыыры болгаш оон-даа өске.

Хам бүрүзү тускай ээреннерлиг болур. Ээрен дээрге хамның камгалакчызы, дузалакчызы болур. Ээреннериниң ниити саны 20 ажыг.

Улуг-Хемге тываларның бурунгу чүдүлгези кара шажынны катап хөгжүдер сорулга-биле, кожуун хамының хүлээлгезин Шагаан-Арыг хоорайда чурттап олурар Кыргыс Хавандайович Хуурак күүседип эгелээн. Кыргыс Хавандайович хам эртеминиң бүгү чажыттарын эки билир. Бо хамга хай-бачыдыңар арылдырып ап болур силер. Караң көрнүп, өттүр көөр кижилер, төлгечилер, одаг кыпсып чоруурлар кожуун хамы Кыргыс Хууракка кээп бүрүткедип, билиин хынадып, чөпшээрелди ап болур. Чөпшээрел чок кижилерниң суурларга ажылдаарын хоруп турар. Чүге дээрге оларның аразында мегечи кижилер көвүдеп турар. Төрүмелинден салым-чаяанныг кижилерни кожууннуң хамнар кежигүнүнге кирип алырынче чалап турар бис.

Станислав СЕРЕНОТ,
Улуг-Хемниң Хайыраканда сарыг шажын ниитилелиниң даргазы.

Чарлалдар бюрозу

КАПУСТА ӨЗҮМНЕРИН САДЫП АЛЫҢАР!

Тыва Республиканың чоннуң деткимче фондузу бо чылдың июньнуң 1-ден эгелээш, совхозтарга, колхозтарга, фермерлерге, тараачыннарга болгаш хуу кижилерге капуста рассадалары —өзүмнерин садып турарын чарлап тур. Бир дөстүнне өртээ 25—30 рубль.

КЕЛИР ЧЕРИ: Кызыл хоорайның Шевченко кудумчузу.
не өртээ 25-30 рубль.

Тыва Республиканың Кадык камгалалының министерствозу дээди азы тускай ортумак техниктиг эртем-билиглиг специалисти бүдүрүлге-садыгның «Медтехника» бүдүрүлгезиниң директорунуң албан-дужаалынга ажылдаарынче чалап турар. Оон организакчы-удуртукчу ажылының стажы 5 чылдан эвээш эвес болур ужурлуг.

Кээр адрези: Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда № 10 бажын, телефон № 3-58-55.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шының» солунунуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары—3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; үлегүр — 3-34-49; 3-36-73. көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар—3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 25.146. Индекс 54240.
Чагыг 101.